

המדיניות הישראלית כלפי הדרוזים בגולן, יוני 1967 - פברואר 1969

עודד כהן

תקציר

מאמר זה עוסק במדיניות של ישראל כלפי תושבי הכפרים הדרוזיים ברמת הגולן בין יוני 1967 לפברואר 1969 - פרק זמן שראשיתו בכיבוש הגולן במלחמת ששת הימים וסיומו בפטירתו של ראש הממשלה לוי אשכול. במאמר נטען כי המדיניות כלפי האוכלוסייה הדרוזית שנותרה בגולן לאחר המלחמה עוצבה והתפתחה על רקע המדיניות שנקטה כלפי הדרוזים בגליל ובכרמל, שיסודה בתפיסה של ישראל הרואה בדרוזים מיעוט מועדף. לצד זאת בגישה של ישראל כלפי תושבי הגולן הדרוזים שולבו עקרונות ודרכי פעולה מתוך מדיניותה כלפי תושבי השטחים האחרים שנכבשו במלחמה וכלפי המיעוט הערבי שבתחום הקו הירוק. בה בעת עמדת ישראל כלפי הדרוזים בגולן גובשה כפועל יוצא של המדיניות שהוחלה על שטח הגולן.

למן הימים הראשונים לאחיזה של ישראל ב'רמה הסורית' ננקטו צעדים שתכליתם הייתה לבסס את השליטה באזור, בד בבד עם שמירה על סדרי החיים התקינים בכפרי הדרוזים. בחלוף חודשים אחדים, על רקע ההקשחה ההדרגתית בכוונת ישראל להמשיך בהחזקת השטח בגולן, החלו מוסדות השלטון והממשל הצבאי לפעול לשילובם הכלכלי והמוסדי של תושבי הגולן הדרוזים במדינת ישראל. ברם שילובם היה חלקי ומוגבל מכיוון שהם היו זה מקרוב אזרחי סוריה, וכן בשל מעמדם בישראל - תושבים נטולי אזרחות. לתושבים הדרוזים ניתנו אפוא זכויות חלקיות מטעם מדינת ישראל והיו להם חובות מעטות כלפיה. בה בעת חתרו השלטונות הישראליים להידוק הקשרים בין הדרוזים בגולן ובין בני עדתם שבתחום הקו הירוק, לשם טיפוח תודעתם העדתית-דתית וטשטוש זהותם הסורית והערבית.

מילות מפתח: דרוזים, המדיניות הישראלית כלפי הדרוזים, המדיניות הישראלית בשטחים הכבושים, מלחמת ששת הימים, הממשל הצבאי, רמת הגולן

* מאמר זה מבוסס על עבודת הדוקטור שלי, 'המדיניות הישראלית כלפי האוכלוסייה הדרוזית ברמת הגולן, 1967-1982', אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2023. ברצוני להודות למנחה העבודה פרופ' אייל זיסר על הנחייתו המקצועית.

מבוא

כבר בימי המאבק להקמת מדינת ישראל, וביתר שאת בשני העשורים הראשונים לעצמאותה, ראשי המדינה ומוסדותיה נקטו מדיניות ייחודית כלפי המגזר הדרוזי. מדיניות זו נבעה מתפיסת 'ברית המיעוטים' במדיניות המזרח-תיכונית של הסוכנות היהודית, שדגלה בפיתוח קשרים עם מיעוטים אתניים ודתיים והישענות עליהם.¹ השלטונות הישראליים העדיפו אפוא את הדרוזים על מיעוטים אחרים במדינה, פעלו להרחבת הקווים המפרידים בין הדרוזים למוסלמים ונקטו צעדים שמטרתם לקרב את הדרוזים למדינה ולטפח בקרבם תודעה עדתית דרוזית וזהות דרוזית-ישראלית. כך, בשנת 1956 הוחל חוק שירות ביטחון, שמשמעו גיוס חובה לצה"ל, על בני העדה הדרוזית, וב-1957 זכתה העדה להכרה של ממשלת ישראל שהיא עדה דתית עצמאית.² בפן ההצהרתי, מדינאים ואישי ציבור ישראלים – במגזר היהודי והדרוזי כאחד – הרבו להדגיש את 'ברית הדמים' ואת שותפות הגורל בין היהודים לדרוזים, שראשיתן לטענתם בקשר המקראי בין משה לחתנו יתרו – הנביא שועיב לפי המסורת הדרוזית.³ עם זאת ישראל כשלה במימוש עקרון השוויון המלא בזכויות ובחובות כלפי אזרחיה הדרוזים.⁴

בעבור שלטונות ישראל, שניסו לשלוט בתהליכים החברתיים והפוליטיים הפנימיים בעדה הדרוזית באמצעות הובלת הנהגתה הרוחנית בכיוון הרצוי למדינה, שאלת הנאמנות למדינה לא הייתה רק יסוד להבחנה בין הדרוזים לשאר אזרחי ישראל הערבים אלא גם שימשה אמת מידה להבחנה בין פלגים בעדה הדרוזית. לפיכך ננקטה כלפי ראשי העדה ונכבדיה מדיניות של שכר ועונש: טובות הנאה אישיות וזכויות יתר הוענקו למנהיגים שתמכו במדינה – אלו זכו לכינוי 'הכוחות החיוביים' בפי נציגי השלטון, ואילו מי שהוגדרו 'הכוחות השליליים' לא זכו בהטבות שכאלה ונדחקו לשוליים.⁵

פרק חדש בתולדות היחסים בין מדינת ישראל לעדה הדרוזית נפתח ב-10 ביוני 1967, יומה האחרון של מלחמת ששת הימים, עת כבשה ישראל מידי סוריה 1,250 קמ"ר משטח רמת הגולן. בעקבות הכיבוש נותקו ממולדתם סוריה תושבי ארבעת כפרי הדרוזים שבצפון הגולן – מג'דל שמש, בוקעתא'א, מסעדה ועין קיניה – והוכפפו לשלטון ישראל. בנסיבות

1 שמעון אביבי, **טס נחושת: המדיניות הישראלית כלפי העדה הדרוזית 1948-1967**, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 2007, עמ' 24, 367.

2 אביבי, שם, עמ' 87-95, 114-115, 166-177, 367-368, 370-371, 'Reshaping Druze Particularism in Israel', *Journal of Palestine Studies*, 30, 3 (Spring 2001), pp. 40-53; Lina M. Kassem, 'The Construction of Druze Ethnicity: Druze in Israel between State Policy and Palestinian Arab Nationalism', PhD dissertation, University of Cincinnati, Cincinnati 2005.

3 ראו דוגמאות להתבטאויות ברוח זו אצל: שוקי אמרני, **הדרוזים: בין עדה לאום ומדינה**, קתדרת חייקין לגאואסטרטגיה, אוניברסיטת חיפה, חיפה 2010, עמ' 74-75, 78.

4 אביבי, **טס נחושת**, עמ' 373-375.

5 Firro, 'Reshaping Druze Particularism in Israel', pp. 45-46

אלו, ולנוכח המורכבות המובנית בזהותם ובנאמנותם של הדרוזים, נדרשו התושבים שנתרו בגולן ליישב את המתח בין זיקתם למסגרת המדינית הסורית ובין שותפותם, ולו החלקית, של בני עדתם עם מדינת ישראל. למציאות סבוכה זו נוספה מחויבותם כלפי יתר הקהילה הדרוזית בסוריה מתוקף עקרון הנאמנות העדתית, המאפיין את החברה הדרוזית.

ההנהגה הישראלית, מצדה, נדרשה לגבש מדיניות בכל הנוגע לרמת הגולן ושאר השטחים שנכבשו במלחמה - הגדה המערבית (לרבות מזרח ירושלים), רצועת עזה וחצי האי סיני. הדרג המדיני ניצב אפוא לפני הכרעה: האם להוסיף ולהחזיק בשטח הגולן או להשיבו לסוריה בהסדר מדיני? מלבד הכרעה זו, וכפועל יוצא ממנה, הצמרת המדינית-ביטחונית נדרשה להתמודד עם צורכי השעה: הסדרת השליטה הצבאית בגולן; גיבוש מדיניות כלפי האוכלוסייה שנותרה בשטח שנכבש; התוויית קווים מנחים לפעולה לנוכח שרידי הכפרים הסוריים באזור; בחינת האפשרות להתיישבות יהודית בגולן.

במאמר זה אעסוק במדיניות ישראל כלפי האוכלוסייה הדרוזית ברמת הגולן בפרק הזמן שראשיתו בכיבוש הגולן ביוני 1967 וסיומו בפטירתו של ראש הממשלה לוי אשכול בפברואר 1969. באותה העת גובשה המדיניות כלפי המגזר הדרוזי בגולן ועוצבה מערכת היחסים בין השלטון הישראלי לתושבי ארבעת כפרי הדרוזים. יודגש כי בשנים שלאחר מכן אמנם האזור ידע טלטלות ותמורות על רקע מלחמת יום הכיפורים (1973), הסכם הפרדת הכוחות בין ישראל לסוריה (1974) והסכם השלום בין ישראל למצרים (1979), אולם אלו לא גרעו מעקרונות היסוד של המדיניות שהתעצבה בעשרים החודשים הראשונים לשליטת ישראל בגולן. כך גם בימי ממשלות הליכוד בראשות מנחם בגין חלו שינויים מסוימים במדיניות כלפי האוכלוסייה הדרוזית בגולן, למשל התיקון לחוק האזרחות (1980) והחלת החוק הישראלי על רמת הגולן (1981) - אך אלו היו בעיקרם הצהרתיים והעניקו תוקף רשמי למדיניות שהתגבשה כבר בימי ממשלת אשכול.

אדון בהיבטים העיקריים של מדיניות ישראל כלפי האוכלוסייה הדרוזית ברמת הגולן ואבחן אילו עקרונות ותפיסות עמדו ביסודה והשפיעו על גיבושה. מפאת קוצר היריעה לא אעסוק בעמדותיהם של התושבים הדרוזים בגולן, סוגיה הראויה לדיון נפרד. בחירה זו נסמכת על ההבנה כי בפרק הזמן הנבחן מוסדות המדינה הם שגיבשו את המדיניות כלפי הדרוזים, במנותק מהם, ואילו בשנים שלאחר מכן הייתה לדרכי הפעולה של התושבים הדרוזים השפעה מסוימת על עיצוב המדיניות בעניינם.

אטען כי המדיניות הישראלית כלפי האוכלוסייה הדרוזית שנותרה בגולן לאחר מלחמת ששת הימים התאפיינה בשילוב מבוקר של ארבעת הכפרים על תושביהם במערכות החיים של מדינת ישראל, בד בבד עם אימוץ בררני של עקרונות המדיניות שנקטה כלפי המיעוט הדרוזי בתחום הקו הירוק. מגמה זו שהתחדדה ככל שהתחוויר כי ישראל עתידה להחזיק בגולן לפרק זמן בלתי מוגבל, עוצבה על בסיס תפיסה הרואה בדרוזים מיעוט מועדף ודוגלת בטיפול ברית המיעוטים בין היהודים לדרוזים. לצד זאת גישה של ישראל כלפי תושבי הגולן הדרוזים שילבה עקרונות ודפוסי פעולה שאפיינו את מדיניותה כלפי תושבי השטחים האחרים שנכבשו ביוני 1967, וכן את זו שנקטה כלפי המיעוט הערבי שבתחום הקו הירוק.

תרומתו של המחקר טמונה בהפניית הזרקור למדיניותה של ישראל כלפי הדרוזים בגולן בשלב המכונן של היחסים בין הצדדים – נושא שטרם זכה למחקר היסטורי מקיף. אף שסוגיית האוכלוסייה הדרוזית בגולן כבר נידונה בשדות מחקר אחרים, החוקרים בתחומים אלו השתמשו בתאוריות, בשיטות ובכלי מחקר האופייניים לתחומיהם, כפי שיפורט להלן.⁶ לעומת זאת כאן אברר את הסוגיה בכלים הייחודיים לחקר ההיסטוריה, ובראשם שימוש במקורות ראשוניים. מניתוח הנתונים שיעלו ממקורות אלו אוכל אפוא להציע תובנות חדשות בשאלה רבת חשיבות זו לחברה הישראלית.

אפשר לזהות כמה מגמות ושלבים במחקר על כפרי הדרוזים בגולן. חוקרים אחדים כתבו על הנושא בשנים הסמוכות לעימות בין שלטונות ישראל לתושבי הרמה הדרוזים, עימות שהגיע לשיאו לאחר החלת החוק הישראלי על הגולן. המחקר הבולט שנכתב בשנים אלה הוא עבודתו של אהרן זבידה, שהיה קצין מטה בממשל הצבאי ומפקח משרד החינוך בגולן. במחקרו עסק זבידה בעימות בין הדרוזים בגולן לשלטון הישראלי בשנים 1978-1982, בהיותו דוגמה ליחסים בין מיעוט לרוב.⁷ גישה ביקורתית יותר הוצעה במחקרו של אורי דיוויס, הדן במדיניות ישראל בגולן בשנים 1967-1981, ובו הדגיש המחבר את הניגוד בין שגשוג היישובים הסוריים בגולן עד מלחמת ששת הימים ובין ההרס שזרעה ישראל באזור בזמן מלחמה ולאחריה. דיוויס ייחס לישראל נקיטת מדיניות אפרטהייד בגולן והציג את תכניות ההתיישבות והפיתוח בגולן שגיבשו מוסדות המדינה כעדות לאפליה מובנית של אוכלוסיית המיעוטים בגולן.⁸

גל עכשווי יותר במחקר, שראשיתו בשנות התשעים של המאה ה-20, התמקד במאפיינים הנאו-קולוניאליים של המדיניות של ישראל בגולן וראה בה כלי לשליטה חברתית ופוליטית באוכלוסייה הדרוזית.⁹ טענות בדבר הימשכות הכיבוש בגולן עלו גם בספרות המחקר מהעשור השני של המאה ה-21. כך למשל ישנם מחקרים שהציגו את שליטת ישראל ברמת הגולן כביטוי של מדיניות הקולוניאליזם ההתיישבותי שהנהיגה המדינה בנגב, בגליל,

6 ראו גם: עאמר איברהים, 'גבול, מרחב וגבריות: חוויותיהם הדוריות של גברים סורים תושבי רמת הגולן', עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2017; Scott R. Kennedy, 'The Druze of the Golan: A Case of Non-Violent Resistance', *Journal of Palestine Studies*, 13, 2 (Winter 1984), pp. 48-64; Fadwa Kirrish, 'Definition of Ethnic Boundaries: The Case of the Druze of the Golan', *The Cambridge Journal of Anthropology*, 11, 1 (1986-1987), pp. 70-78.

7 אהרן זבידה, 'הדרוזים ברמת הגולן: מיעוט עדתי במשבר בתקופה שבין ממשל צבאי וממשל אזרחי', עבודת מוסמך, אוניברסיטת חיפה, חיפה 1984.

8 Uri Davis, *The Golan Heights under Israeli Occupation 1967-1981*, University of Durham, Durham, UK 1983

9 Tayseer Mara'i and Usama R. Halabi, 'Life under Occupation in the Golan Heights', *Journal of Palestine Studies*, 22, 1 (Autumn 1992), pp. 78-93; Bashar Tarabieh, 'Education, Control and Resistance in the Golan Heights', *Middle East Report*, 25, 3-4 (1995), pp. 43-47

בגדה המערבית וברצועת עזה. לפי גישה זו ישראל נקטה בגולן מדיניות של טיהור אתני, שראשיתו בעקירת מרבית האוכלוסייה הסורית ובהריסת המרחב הבנוי באזור, והמשכו בכיבוש תודעתי באמצעות מחיקת עקבות לעברו של המרחב ולזהויותיה הקולקטיביות של הקהילה המקומית.¹⁰ בכמה ממחקרים אלו, וגם במחקרים שניתחו את המדיניות מנקודת המבט של הידרו-פוליטיקה, דהיינו בחינת היחסים בין הצדדים לפי השימוש במקורות המים, נטען כי ישראל פועלת בגולן לפי היגיון קולוניאלי, המתגלם בהפקעת קרקעות ומקורות מים ובהקמת התנחלויות יהודיות.¹¹

חוקרים אחרים התמקדו בהתיישבות היהודית בגולן, אך נטו להתעלם מהמדיניות כלפי האוכלוסייה הדרוזית. כך עשה למשל ההיסטוריון יגאל קיפניס, העוסק בגאוגרפיה ההיסטורית-יישובית של הגולן ובהיסטוריה המדינית שלו. קיפניס דן בהרחבה במפעל ההתיישבות הישראלית בגולן בשנים 1967-1992 ואפייין את ההתיישבות הסורית באזור בתשעים השנים שקדמו לכיבוש הישראלי;¹² ואורי הייטנר ניתח את עמדותיהן של תנועות ההתיישבות ושל מפלגות תנועת העבודה בשאלת הגולן בשנים 1967-1969.¹³ נוסף על המחקרים שהוזכרו לעיל, היסטוריונים של המזרח התיכון עסקו באחיזתה של ישראל בגולן בבחינת סוגיה בסכסוך בין ישראל לסוריה.¹⁴ מחקרים ופרסומים אחרים

10 Michael Mason and Muna Dajani, 'A Political Ontology of Land: Rooting Syrian Identity in the Occupied Golan Heights', *Antipode*, 51 (2019), pp. 187–206; Neve Gordon and Moriel Ram, 'Ethnic Cleansing and the Formation of Settler Colonial Geographies', *Political Geography*, 53 (July 2016), pp. 20-29; Moriel Ram, 'Colonial Conquests and the Politics of Normalization: The Case of the Golan Heights and Northern Cyprus', *Political Geography*, 47 (July 2015), pp. 21-32

11 Muna Dajani and Michael Mason, 'Counter-Infrastructure as Resistance in the Hydrosocial Territory of the Occupied Golan Heights', in: Filippo Menga and Erik Swyngedouw (eds.), *Water, Technology and the Nation-State*, Routledge, London and New York 2018, pp. 131-146; Mason and Dajani, 'A Political Ontology of Land'; Josepha Ivanka Wessels, 'Down to the River: Identity, Citizenship, Security, Borders and Water in the Occupied Golan Heights', *Middle East Critique*, 24, 3 (2015), pp. 269-287; Idem, 'Challenging Hydro-Hegemony: Hydro-Politics and Local Resistance in the Golan Heights and the Palestinian Territories', *International Journal of Environmental Studies*, 72, 4 (2015), pp. 601-623

12 יגאל קיפניס, *ההר שהיה כמפלצת: הגולן בין סוריה וישראל*, מאגנס, ירושלים 2009.

13 אורי הייטנר, *אל נאחר רגע נכסף: תנועת העבודה וההתיישבות בגולן 1967-1969*, מנדלי מוכר ספרים ברשת, הרצליה 2023.

14 אייל זיסר, 'בין ישראל לסוריה: מלחמת ששת הימים ולאחריה', *עיונים בתקומת ישראל*, 8 (1998), עמ' 205-252; משה מעוז, *ישראל-סוריה: סוף הסכסוך?!*, ספריית מעריב, אור יהודה 1996; איתמר רבינוביץ, *סוף השלום: ישראל וסוריה 1992-1996*, ידיעות אחרונות, תל אביב 1998; הנ"ל, 'רמת הגולן כסוגייה בסכסוך הערבי-ישראלי (1967-1985)', בתוך: אבי דגני ומשה ענבר (עורכים), *ארץ הגולן והחרמון*, משרד הביטחון, תל אביב 1993, עמ' 589-596.

התרכזו בהיבטים הביטחוניים והגאואסטרטגיים של שליטת ישראל בגולן. כמה מהם נכתבו על רקע המשא ומתן לשלום בין ישראל לסוריה, תהליך שהעלה על סדר היום המדיני, הביטחוני והציבורי בישראל את האפשרות לנסיגה מרמת הגולן.¹⁵

כיבוש 'הרמה הסורית' ומאפייני האוכלוסייה בשטחה

בבוקר 9 ביוני 1967, יומה החמישי של מלחמת ששת הימים, הורה שר הביטחון משה דיין לאלוף פיקוד הצפון דוד אלעזר לפתוח במתקפה בחזית רמת הגולן. בתוך פחות מיממה המערך הצבאי הסורי קרס, ועד לערב 10 ביוני השתלט צה"ל על שני שלישים משטח 'הרמה הסורית'.¹⁶ בשטח שנכבש התגוררו כ-128,000 תושבים ב-223 יישובים. לפי הערכות, יותר מ-80 אחוזים מהתושבים היו מוסלמים סונים, והשאר השתייכו לקהילות המיעוטיות הדתיות בסוריה – דרוזים (שהיו כ-10 אחוזים מאוכלוסיית האזור), עלווים ונוצרים. 79 אחוזים מהאוכלוסייה היו ממוצא ערבי, והאחרים מוסלמים שאינם ערבים, בעיקר צ'רקסים וטורקמנים. בקבוצות המיעוטיות האתניים היו גם כורדים, ארמנים ומוזגרים. כמו כן התגוררו בגולן כ-10,000 פליטים פלסטינים.¹⁷

מרבית האוכלוסייה הסורית שהתגוררה ברמה ערב המלחמה לא נותרה בשטחה לאחריה. האזרחים הסורים נטשו את בתיהם, אם מאימת המלחמה ואם מפני שגורשו בידי הכוחות הישראליים.¹⁸ כך או כך, ישראל לא התירה להם לשוב לכפריהם בתום

- 15 ראו למשל: ג'רלד מ' שטיינברג, 'הסודרי ביטחון אפשריים בגולן', בתוך: משה מעוז (עורך), 'הגולן בין מלחמה ושלום: קובץ מאמרים לזכרו של אורי שפיר ז"ל, הד ארצי, אור יהודה 1999, עמ' 126-131; אריה שלו, 'שלום וביטחון בגולן, המרכז למחקרים אסטרטגיים על שם יפה, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 1993.
- 16 זיסר, 'בין ישראל לסוריה', עמ' 239; להרחבה בנושא הקרבות בגולן במלחמת ששת הימים ראו למשל: מיכאל אורן, 'שישה ימים של מלחמה: המערכה ששינתה את פני המזרח התיכון, דביר, אור יהודה 2004; מתתיהו מייזל, 'המערכה על הגולן: יוני 1967, מערכות, תל אביב 2001; פסח מלובני, 'מצפון תפתח הרעה: צבא סוריה – עלילותיו ומלחמותיו – מבט מדמשק, קונטנטו דה סמריק, תל אביב 2014, עמ' 226-242; שמואל שגב, 'סדין אדום: מלחמת ששת הימים, נ' טברסקי, תל אביב 1967, עמ' 230-242.
- 17 הערכות אלו מבוססות על ההנחה שלא חל שינוי של ממש בהרכב האתני של האוכלוסייה בגולן מאז 1960, השנה האחרונה שפורסמו בה נתונים רשמיים על ההתפלגות האתנית-דתית בסוריה לפני 1967. ראו: קיפניס, 'ההר שהיה כמפלצת', עמ' 73-75.
- 18 סוגיות העיתוי שבו עזבה האוכלוסייה האזרחית הסורית את הגולן והמדיניות שנקטה ישראל כלפיה מעוררות מחלוקת בקרב מדינאים, אנשי מחקר, פעילי זכויות אדם ועיתונאים. סוגיה זו אינה עומדת במוקד המאמר הזה. להרחבה ראו: שי פוגלמן, 'מה קרה ל-130 אלף האזרחים הסורים שהתגוררו ברמת הגולן ביוני 1967?', 'הארץ', 29.7.2010, <http://www.haaretz.co.il/misc/1.1232759> (אוחזר ב-29.5.2025); William Wilson Harris, 'War and Settlement Change: The Golan and the Jordan Rift, 1967-1977', *Transactions: Institute of British Geographers*, 3, 3 (1978), pp. 309-330.

המערכה.¹⁹ אשר לתושבים המעטים יחסית שנותרו בגולן, רובם המכריע היו תושבי ארבעת הכפרים הדרוזיים שבצפון האזור: מג'דל שמס, מסעדה, בוקעאת'א ועין קיניה.²⁰ ארבעת הכפרים הללו הם חוליות בשרשרת כפרים דרוזיים המשתרעת למרגלות החרמון, בצדו המזרחי. ההתיישבות הדרוזית באזור מכונה אקלים אל-בלאן, כלומר אזור השיחים הקוצניים. העדויות הקדומות ביותר לשימוש בשם זה בעבור ההתיישבות בצפון הגולן הן מהמאה ה-19, אולם יש מקורות המעידים בסבירות גבוהה כי כבר בימי הפצת הדת הדרוזית, במאה ה-11, היה יישוב דרוזי במורדות המזרחיים של החרמון.²¹

ביוני 1967 הייתה הקהילה הדרוזית בגולן כפרית ומסורתית.²² כנהוג בחברה הדרוזית נחלקה הקהילה לשתי קבוצות: 'עוקאל' - מי שמורשים להיחשף לרזי הדת; 'ג'והאל' - מי שאינם מורשים לקרוא בכתבי הקודש. כמו כן חלה בה ההפרדה האופיינית לדרוזים בין ההנהגה הרוחנית - אנשי הדת, ובין ההנהגה המסורתית - ראשי החמולות והמשפחות הבולטות בכפרים. בהיבט של הערכים המשותפים והזהות החברתית, הייתה לנאמנות למשפחה המורחבת ולעדה חשיבות נעלה בקהילה זו.²³

מבחינה חברתית-כלכלית הייתה החקלאות עמוד השדרה של הקהילה הדרוזית בגולן הן בזמן שלטון המנדט הצרפתי הן בימי שלטון סוריה. במחצית הראשונה של המאה ה-20 התבססה החקלאות בכפרים במידה רבה על גידול קטניות וירקות, ומשנת 1950 כלכלת הכפרים הלכה והתבססה על מטעי תפוחים. יחס תושבי הכפרים לחקלאות הושפע מאופי הבעלות על הקרקע: בשנות השלושים והארבעים של המאה ה-20 חולקו הקרקעות שבשטחי הכפרים מחדש בין כלל המשפחות על פי צורכיהן ולפי פוריות הקרקע. החלוקה העמיקה אצל התושבים את הזיקה לקרקע ולאמצעי הייצור והגבילה את יכולת ההתערבות של השלטון המרכזי בשימוש בקרקעות הכפרים.²⁴

19 לטענתו של מוריאל רם, למשל, האזרחים הסורים נמלטו מהגולן במהלך המלחמה, אלא שבשבועות שאחריה רבים מהם ניסו לשוב לבתיהם העזובים וישראל מנעה זאת. לטענת רם, ישראל נקטה מדיניות של טיהור אתני כאשר פינתה תושבים בכוח בהסתמך על צווים צבאיים שאסרו כניסה לכפרים הנטושים והורו לגרש את מי שינסה להיכנס לאזור. ראו: מוריאל רם, 'איך הפכה הרמה הסורית לרמת הגולן?', **הארץ**, 8.6.2017, <http://www.haaretz.co.il/blogs/sadna/1.4158013>, (אוחזר ב-14.8.2025).

20 מפקדת כוחות צה"ל: 'מפקד האוכלוסין תשכ"ז 1967 מבוצע על ידי הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה רמת הגולן - נתונים סופיים של הפקידה הכללית', 11.9.1967, ארכיון צה"ל ומערכת הביטחון (להלן: א"צ), 69-117/1970. סחיתא גם הוא כפר דרוזי שכבשה ישראל במלחמת ששת הימים. תושבי הכפר שקו הפסקת האש בין סוריה לישראל עבר בשטחו הועברו למחנה סורי נטוש במסעדה. ראו: אביבי, **טס נחושת**, עמ' 363.

21 קיים פירו, 'הדרוזים ברמת הגולן', בתוך: דגני וענבר (עורכים), **ארץ הגולן והחרמון**, עמ' 524-525.

22 שם, עמ' 526-530.

23 על מאפייני החברה הדרוזית האמורים ראו למשל: אביבי, **טס נחושת**, עמ' 7-11; סלמאן פלאח, **הדרוזים במזרח התיכון**, משרד הביטחון, תל אביב 2000, עמ' 109-114.

24 Mason and Dajani, 'A Political Ontology of Land', pp. 192-193

ב־1967 הייתה האוכלוסייה הדרוזית בגולן מיעוט קטן מכלל הדרוזים בעולם, וכך היא גם כיום (2025). הדרוזים היו ועודם מרוכזים בעיקר בשלוש מדינות: סוריה, לבנון וישראל. רוב הדרוזים בסוריה מתגוררים במרחב א־סוּיִדאָא' שבהר הדרוזים (ג'בל א־דרוז, המכונה גם ג'בל אל־ערב וג'בל חוראן), ומיעוטם באזור החרמון, במחוז אַדְלִיב ובפרברים ג'רמאנא, ס'חנאיא ואשרפיית ס'חנאיא שבמחוז ריף דמשק. ריכוזי הדרוזים בלבנון נמצאים באזור השוף ודרום הר הלבנון ובוואדי א־תים, ובישראל הם מרוכזים בגליל ובכרמל.²⁵ אפשר אפוא לראות בדרוזים מיעוט אתני־דתי חוצה גבולות, שקהילותיו, הפזורות בכמה מרחבים גאוגרפיים, נושאות מטען היסטורי, תרבותי ודתי משותף. ואמנם טרם השתנו הגבולות בין ישראל למדינות ערב ב־1948 וב־1967, היו תושבי הכפרים הדרוזיים שלמרגלות החרמון בקשרים איתנים עם בני עדתם בחוראן, בלבנון, בגליל ובכרמל. לנוכח מיקומם על הצומת בין ארץ ישראל־פלשתינה, סוריה ולבנון, עד 1967 שימשו היישובים הדרוזיים בגולן חוליה מקשרת בין מרכזי ההתיישבות הדרוזית בחוראן ובדמשק לזה שבלבנון, ולפני 1948 הם חיברו בין מרכזים אלו ובין הדרוזים בגליל ובכרמל.²⁶

אם נבחן את ריכוזי הדרוזים העיקריים במזרח התיכון לפי גבולות מדינות הלאום העצמאיות שקמו במאה ה־20, יש לשייך את הדרוזים בגולן לקהילה הדרוזית שבמרחב הסורי. יסוד בולט השזור בתולדות קהילה זו – החל בימי השלטון העות'מאני, עבור לימי שלטון המנדט הצרפתי בסוריה וכלה בשני העשורים הראשונים לקיומה של המדינה הסורית העצמאית – הוא התמרדות בני העדה וקשיי השלטון המרכזי לכפות עליהם את מרותו.²⁷ על רקע מאבקייהם ומרידותיהם צברו הדרוזים בסוריה הון תרבותי עצמאי וייחודי, והוא אפשר להם לעצב את תדמיתם כנצר ללאומיות הערבית וכמשחררי המולדת מהכיבוש הזר ומרודנים מקומיים.²⁸

גיבוש קווי היסוד במדיניות הישראלית ברמת הגולן

ב־13 ביוני 1967 התכנסה ממשלת ישראל לסדרת דיונים במצב המדיני החדש. במוקד הדיונים עמדו סוגיות עתיד השטחים שנכבשו במלחמה והתנאים שתציב ישראל להסדר שלום עם שכנותיה. ב־19 ביוני קיבלה הממשלה את החלטה 563, ולפיה יש להציע לסוריה ולמצרים הסכם שלום על בסיס הגבול הבין־לאומי וצורכי הביטחון של ישראל. לעומת זאת נדחתה ההכרעה בעניין ממלכת ירדן ושטחי הגדה המערבית.²⁹ לגרסתם של מדינאים

25 שכיב סאלח, תולדות הדרוזים, אוניברסיטת בר־אילן ומשרד הביטחון, רמת גן 1989, עמ' 12.

26 פירו, 'הדרוזים ברמת הגולן', עמ' 521-526.

27 סאלח, תולדות הדרוזים, עמ' 139-190.

28 Birgit Schaebler, 'Constructing an Identity between Arabism and Islam: The Druzes in Syria', *The Muslim World*, 103 (January 2013), pp. 62-79

29 פרוטוקול ישיבת הממשלה, 19.6.1967, ארכיון המדינה (להלן: א"מ), סטנוגרמות מישיבות הממשלה 1967.

ישראליים בכירים שהייתה להם יד בדבר, ב־21 ביוני מסר שר החוץ אבא אבן את הצעת השלום למזכיר המדינה האמריקני דין ראסק (Rusk), כדי שהלה יעבירה למצרים ולסוריה. לטענת אבן, טענה שאימץ הממסד הישראלי, בתוך ימים אחדים מסרה ארצות הברית לישראל את סירובן המוחלט של שתי המדינות להצעה.³⁰

ואולם, ישנם היסטוריונים, חוקרים ואנשי מעשה החולקים על הנרטיב הממסדי הישראלי האמור לעיל. לשיטתם דיוני הממשלה לא נועדו לגיבוש הצעת שלום אלא להתוויית קווי יסוד לעיצוב יחסיה העתידיים של ישראל עם מצרים וסוריה. לפי טענה זו אנשי הממשל האמריקני אמנם תודרכו בעניין החלטת ממשלת ישראל, אך לא התבקשו למסור את ההצעה לקאהיר או לדמשק.³¹ אחד המצדדים בעמדה זו הוא אבי רז, הסבור כי ההצעה נכתבה מלכתחילה רק כדי להניחה לפני ארצות הברית ולקבל את תמיכתה, כדי שזו תסכל את הצעת ברית המועצות במושב החירום של האו"ם, אשר קראה לנסיגה מוחלטת של ישראל מהשטחים שכבשה במלחמה.³²

אף אם הממשלה שקלה בתחילה נסיגה מהשטחים הכבושים, נראה כי השרים שגיבשו את 'ההחלטה הסודית' ב־19 ביוני הסיקו עד מהרה שהצעתם הייתה פזיזה ונדיבה מדי. בתוך פחות מחודשיים מיום קבלת ההחלטה החלו שרי הממשלה להתבטא בפומבי כי יש צורך להשאיר שטחים מסוימים, בייחוד ברמת הגולן, בידי ישראל.³³ לדוגמה, בדיון שנערך ב־14 באוגוסט במרכז הקיבוץ המאוחד טען שר העבודה יגאל אלון כי בשל היותו של הגולן חלק מארץ ישראל 'לא פחות מחברון ומהשומרון' אין לסגת ממנו והוסיף כי החזקת שטחי הגולן שקולה כנגד כל הסדר עם סוריה.³⁴

עוד הקשחה בעמדת הממשלה לפיה יש להוסיף ולהחזיק בגולן חלה בעקבות החלטות 'שלושת הלאומים' שהתקבלו בוועידת הפסגה הערבית שהתכנסה ב'חרטום, בירת סודן, בשלהי אוגוסט 1967: לא למשא ומתן עם ישראל, לא לשלום עמה ולא להכרה בה. השינוי בעמדת הממשלה קיבל ביטוי פומבי כשבועיים לאחר כינוס הוועידה הערבית, כאשר אשכול הכריז במליאת הכנסת שהמצב בגולן ובסיני לא ישוב לקדמותו.³⁵ הממשלה הציגה עתה את ההתנחלות בגולן, ובשטחים המוחזקים בכלל, בבחינת פתרון לצרכים הביטחוניים של ישראל לנוכח המבוי המדיני הסתום, בטענה כי קביעת עובדות בשטח

Abba Eban, *Abba Eban: An Autobiography*, Steimatzky's Agency, Jerusalem 1977, 30 pp. 435-436

31 אבי שליים, *קיר הברזל: ישראל והעולם הערבי* (תרגום מאנגלית יעקב שרת), ספרי עליית הגג, תל אביב 2005, עמ' 250-251; Shlomo Ben-Ami, *Scars of War, Wounds of Peace: The Israeli-Arab Tragedy*, Oxford University Press, Oxford and New York 2006

32 Avi Raz, 'The Generous Peace Offer that was Never Offered: The Israeli Cabinet Resolution of June 19, 1967', *Diplomatic History*, 37, 1 (January 2013), pp. 85-108

33 שליים, *קיר הברזל*, עמ' 251.

34 פרוטוקול ישיבת מרכז הקיבוץ המאוחד בגבעת השלושה, 'מרכז הקיבוץ המאוחד 14.8.1967', ארכיון יד טבנקין (להלן: אי"ט), 2-3/4.

35 יוסי גולדשטיין, *אשכול: ביוגרפיה*, כתר, ירושלים 2003, עמ' 581, 584.

באמצעות התיישבות תאפשר לבסס גבולות בני הגנה ותהיה חלק מהמאבק המדיני.³⁶ בכך, מעצבי המדיניות דבקו בתפיסה שעמדה ביסוד כיבוש הרמה מלכתחילה, שלפיה השליטה וההתיישבות בשטח נועדו לסכל את איום ההפגזות הסוריות על יישובי עמק הירדן והגליל העליון ולאפשר לצבא תצפית לעומק סוריה מפסגות הגולן.³⁷

היסודות הראשונים להתיישבות ישראלית יהודית ברמה הונחו ב־14 ביולי 1967, עם עליית שמונה מתנדבים וחברי קיבוצים – מרביתם חברי הקיבוץ המאוחד מהגליל העליון – אל הכפר הנטוש עליקה. בהמשך אותו חודש ובמהלך חודש אוגוסט הסדירו מוסדות השלטון והצבא בעבור הקבוצה מקורות פרנסה ותעסוקה. באוקטובר, כשכבר היו בקבוצה עשרות אנשים, נכנסו חבריה למבנים סוריים נטושים בקוניטרה והקימו שם את 'קיבוץ גולן' (לימים מרום גולן).³⁸ אם כן, מי שהניעו את ההתיישבות באזור היו חברי הקיבוץ המאוחד והמועצות האזוריות הגליל העליון ועמק הירדן; הממשלה לעומת זאת נקטה בתחילה מדיניות פסיבית, שעיקרה מתן אישורים בדיעבד למהלכים שנעשו בשטח.³⁹ בספטמבר 1967, עם הקשחת העמדות הרשמיות של ישראל בשאלת הגולן, הגבירו הממשלה והמוסדות המיישבים את מאמצייהם לקידום ההתיישבות באזור ולפיתוחו. מאותה עת החלטות הממשלה ותכניות המחלקה להתיישבות של הסוכנות היהודית הן שהנחו את ההתיישבות ברמה; עקב כך זכתה ההתיישבות ברמה לתנופה, ועד ספטמבר 1968 כבר הוקמו בה עשרה יישובים. מפתת חששה של הממשלה שישאל תואשם בהפרת הדין הבין-לאומי, היישובים שהוקמו הוגדרו ארעיים, באמתלה של הקמת היאחזויות צבאיות. אלא שלמעשה מעצבי מדיניות ההתיישבות פעלו באופן המעיד על כוונה להחזיק בגולן לפרק זמן בלתי מוגבל ולהשתקע בו. ביטויים מובהקים לכך היו פרסום התכנית להתיישבות אזורית ברמת הגולן מטעם המחלקה להתיישבות בנובמבר 1967, מינוי צוות תכנון אזורי לנוף ונופש בגולן בינואר 1968 ופרסום תכנית אב לפיתוח כולל של האזור בינואר 1969.⁴⁰ תכנית האב הציבה יעד של אכלוס הגולן ב־55,000-60,000 תושבים בתוך עשור לפי חלוקה זו: 10,000 תושבים ביישובים הדרוזיים; 16,000-20,000 מתיישבים יהודים ב־17-22 יישובים כפריים; 30,000 תושבים ב'עיר הגולן'. נוסף על כך, בתכנית נוסחו עקרונות מנחים

36 יעקב צור, מן הים עד המדבר: טבנקין והקיבוץ המאוחד, יד יצחק בן-צבי ויד טבנקין, ירושלים ואפעל 2015, עמ' 231-237.

37 אבי זעירא, 'ההתיישבות בגולן והמאבק לשמירתו', בתוך: מעוז (עורך), הגולן בין מלחמה ושלום, עמ' 101-102.

38 עלי גולן, 2, 25.10.1967; עלי גולן, 3, 10.11.1967; עלי גולן, 32, 16.7.1968 – כולם בארכיון הגולן, מכון שמיר למחקר, קצרון.

39 הייטנר, אל נאחר רגע נכסף, עמ' 10, 39-40, 55-56, 240, 246-247; קיפניס, ההר שהיה כמפלצת, עמ' 169-173.

40 קיפניס, שם, עמ' 178-190; 'דוח התקדמות העבודה של צוות תכנון אזורי לנוף ונופש בגולן', 19.9.1968, א"מ, גל-8262/4; מכתב ממשה סלע מרשות שמורות הטבע אל ועדת המנכ"לים ולשכת שר הביטחון, 29.9.1968, שם; הסוכנות היהודית, המחלקה להתיישבות חבל הגליל, 'תכנית אזורית ליישוב ופיתוח הגולן', ינואר 1969, שם, א-4241/13.

לפיתוח אזורי כלכלי-תעסוקתי בהתמקדות יתרה במגזר היהודי. בעניין זה ניכרת בתכנית גישתם הריכוזית והבלתי שוויונית של המתכננים בנוגע למשאבים הטבעיים באזור, שבאה לידי ביטוי בהצעת דרכי פעולה לניצול המים באזורי המחיה של הדרוזים לצורכי ההתיישבות היהודית.⁴¹

כינון השליטה הישראלית ברמת הגולן

עוד קודם להתפתחויות המדיניות שתוארו לעיל הוסדרה השליטה הצבאית הישראלית בגולן. לשם כך, ולפי הדין הבין-לאומי לשליטה בשטחים כבושים, פרסם הצבא כמה מנשרים. ב-10 ביוני, בתום הקרבות, פורסם 'מנשר מס' 1: מנשר בדבר נטילת השלטון על ידי צה"ל (רמת הגולן)'. במנשר, שהונפק מטעם אלוף פיקוד הצפון, שהיה מפקד כוחות צה"ל באזור, הוצהר כי הצבא קיבל לידי את השליטה והוא אמון על הביטחון והסדר הציבורי בגולן, וכן הוטל עוצר על תושבי האזור. ב-18 ביוני פורסמו שני מנשרים נוספים 'כדי לאפשר קיום ממשל תקין וכדי לשמור על הביטחון והסדר הציבורי'.⁴² מאותה עת נהג הממשל הצבאי לפרסם מנשרים וצווים לשם מתן תוקף חוקי-משפטי לשליטה בגולן, לעתים בתוך הטלת הגבלות ופגיעה בחירויות האוכלוסייה שבשטח הכבוש.⁴³

ישראל התמודדה עם סוגיית תושבי הכפרים הדרוזיים בשני היבטים: ביטחוני ואזרחי. הפעילות הביטחונית נשענה על כוחות צה"ל שהוצבו ברמה ועסקו באיסוף מודיעין, בסיוורם ובמעצרים לשם סיכול פעילות ביטחונית עוינת. לצד זאת הפעיל פיקוד הצפון בגולן בתי משפט צבאיים, ובהם נשפטו תושבי האזור שנאשמו בעברות ביטחוניות.⁴⁴ אשר להיבט האזרחי, הממשל הצבאי שהוחל ביוני 1967 על השטחים שנכבשו במלחמה הופקד על החלת מדיניות הממשלה כלפי אוכלוסיית כפרי המיעוטים בגולן. הממשל הצבאי נועד לספק את השירותים הנחוצים לניהול מערכות החיים באזור באמצעות קציני מטה, ואלו שימשו נציגי המוסדות הלאומיים והמשרדים הממשלתיים. בראש גוף זה עמד מושל צבאי, שפונה 'עוזר מפקד כוחות צה"ל ברמת הגולן', והוא עבד בשיתוף עם מתאם הפעולה בשטחים. המושל הצבאי בגולן לא נהנה מסמכות צבאית בפועל, שלא כמו מקביליו ברצועת עזה ובגדה המערבית.⁴⁵

41 הסוכנות היהודית, המחלקה להתיישבות חבל הגליל, 'תכנית אזורית ליישוב ופיתוח הגולן', ינואר 1969, שם.

42 מנשרי צה"ל: 'מנשר מס' 1: מנשר בדבר נטילת השלטון ע"י צה"ל (רמת הגולן)', 10.6.1967; 'מנשר מס' 2: מנשר בדבר סדרי שלטון ומשפט', 18.6.1967; 'מנשר מס' 3: מנשר בדבר כניסתו לתוקף של צו בדבר הוראות ביטחון', 18.6.1967, א"צ, 69-867/1991.

43 למנשרים וצווים מטעם הממשל הצבאי ברמת הגולן ראו: שם.

44 שם, 71-117/1970.

45 אהרן זבידה, הדרוזים ברמת הגולן: 13 שנות ממשל צבאי, תיאום הפעולה בשטחים: הממשל הצבאי רמת הגולן בשיתוף קמ"ט חינוך ותרבות, רמת הגולן 1980, עמ' 26.

יוזמות להקמת מדינה דרוזית ולהחלת החוק הישראלי על רמת הגולן

מנקודת ראותו של השר אלון, כיבוש הגולן יצר הזדמנות למימוש החזון לכינון ברית מייעוטים במזרח התיכון באמצעות שיתוף פעולה עם אוכלוסיית הר הדרוזים.⁴⁶ לפיכך כבר בימי המלחמה הגה אלון תכנית להקמת מדינה דרוזית בדרום-מערב סוריה.⁴⁷ בחלוף שבועות אחדים הציג לראש הממשלה אשכול תכנית מגובשת והציע לנצל את המתרחשות העזה בין המשטר הסורי למיעוט הדרוזי ולארגן מרד של הדרוזים בסוריה כדי להקים מדינה ריבונית משלהם בהר הדרוזים.⁴⁸ אלון המליץ לנצל את הקרבה הגאוגרפית לריכוזי הדרוזים שבמורדות החרמון ובהר הדרוזים ולהסתייע בבני העדה בישראל, ובייחוד במי מהם ששירתו בצה"ל. הוא העריך כי אם המרד יצליח, ייתכן כי המשטר הסורי ייפול, וכך יביא לצמצום המעורבות הסובייטית באזור. הוא סבר כי מדינה דרוזית שתעמוד כחיץ בין סוריה, ירדן וישראל עשויה לכונן ברית הגנה עם ישראל ולהכיר בריבונותה בגולן.⁴⁹

פעמים מספר תיאר אלון לאשכול את תכניתו להקמת מדינה דרוזית, אך כנראה לא זכה לתשומת לב ראויה, ועל כן הוא הגיש לו הצעה רשמית ב־20 באוגוסט 1967. כעבור שלושה ימים השיב ראש הממשלה כי הנושא בטיפול.⁵⁰ לצד הניסיונות לשכנע את ראש הממשלה ערכו אלון ואישים ישראלים אחרים שיחות בלתי רשמיות עם מנהיגים דרוזים בגולן, לעתים בתיווך דרוזים אזרחי ישראל, כדי לבחון את מידת ההיתכנות של הרעיון. בחודשים שלאחר הגשת ההצעה נערכה סדרת פגישות בהשתתפות אלון, איש מוסד ושלושה אישים דרוזים: כמאל כנג' אסעד אבו ס'אלח – ממנהיגי הקהילה הדרוזית בגולן, שב־1947 מונה לחבר מועצת העם הסורית ומילא את התפקיד שנים אחדות; כמאל אבו לטיף – תושב לבנון וקצין לשעבר בצבא הסורי; ונכדו של סולטאן אל-אטרש, ממנהיגי הבולטים של העדה הדרוזית בסוריה ומוביל המרד הדרוזי נגד הצרפתים. כבר בשלב מוקדם החליטו שלושת הדרוזים שלא לשתף פעולה עם היוזמה הישראלית, אך העמידו פני מתעניינים והמשיכו בשיחות עם נציג המוסד כדי להתחקות על הכוונות והפעולות של ישראל. לבסוף, כנג' ואבו לטיף דיווחו על ה'קנוניה הישראלית' למנהיג העדה הדרוזית בלבנון כמאל ג'ונבלאט, והלה מסר את המידע לבעלי תפקידים בשלטון ובשירות המודיעין בסוריה ובמצרים.⁵¹ זמן קצר לאחר מכן מעשה ההונאה נודע לשלטונות ישראל והתכנית נגנזה.⁵²

46 זיסר, 'בין ישראל לסוריה', עמ' 236.

47 ראו: קיפניס, *ההר שהיה כמפלצת*, עמ' 116-120.

48 אביבי, *טס נחושת*, עמ' 363-364. המתרחשות בין המשטר הסורי למיעוט הדרוזי הגיעה לשיאה לאחר ניסיון ההפיכה הכושל של קציני צבא דרוזים בהנהגת סלים חאטום בספטמבר 1966. לאחר שניסיון ההפיכה מוגר, הודחו דרוזים רבים מהצבא וחאטום הוצא להורג. ראו: שם.

49 שם, עמ' 364.

50 שם.

51 אהוד מנור, "'השיגעון הדרוזי' של יגאל אלון: מבט מחודש', *המזרח החדש*, נו (2017), עמ' 98-104.

52 ת'אאיר אבו סאלח, 'העמדות הפוליטיות של הדרוזים בגולן', בתוך: מעוז (עורך), *הגולן בין מלחמה ושלום*, עמ' 90.

באוגוסט 1968, על רקע העמקת האחיזה ההתיישבותית הישראלית ברמה וגניזת התכנית להקמת מדינה דרוזית, פנה אלון, אז סגן ראש הממשלה, אל אשכול, במכתב רשמי שכותרתו: 'הנדון: החלת החוק הישראלי על רמת הגולן'. במכתב נטען כי הגיעה העת לאיחוד רמת הגולן עם מדינת ישראל באמצעות החלת החוק הישראלי על כל שטחי הרמה. אלון נימק את הצעתו בהתקדמות תהליך ההתיישבות בגולן, העריך כי הדרוזים יקבלו ברצון את רעיון החלת החוק והבהיר שאין לחייבם לקבל מיד אחרות ישראלית. לטענתו הבשילו התנאים המדיניים לצעד זה לנוכח האדישות האמריקנית למהלכים הישראליים בגולן ומעורבות ברית המועצות בצ'כוסלובקיה, שפלוש אליה כוחות סובייטיים ימים אחדים קודם לכן. הוא הוסיף כי סירובם של מנהיגי סוריה להיפגש עם מתווך האו"ם למזרח התיכון תורם אף הוא להכשרת הקרקע לפעולה זו.⁵³

השר אבן הביע התנגדות נחרצת להצעה. במכתבו לראש הממשלה ולסגנו הזהיר כי הכרזה על סיפוח הגולן תעורר ודאי הסתייגות מצד ארצות הברית, שממילא נטתה להשלים עם שליטתה בפועל של ישראל בגולן. לטענתו צעד כזה עלול להוביל להחלטה בין-לאומית נגד ריבונות ישראלית בגולן, לעודד את ברית המועצות להחריק את לחצייה על ישראל, לדחוק בסוריה להשתתף במאבק הדיפלומטי נגד ישראל ולהעצים את הפעילות העוינת של ארגון הפת"ח הפלסטיני בגולן.⁵⁴ אשכול, מצדו, לא מיהר להידרש להצעת סגנו ובנובמבר שלח אותה לדיון בוועדה המדינית של מפלגת העבודה. ואולם היוזמה לא הבשילה לכדי מימוש באותה עת.⁵⁵

גישת השלטונות הישראליים כלפי האוכלוסייה הדרוזית ברמת הגולן בתום המלחמה

רמז ברור לגישה של ישראל כלפי תושבי ארבעת הכפרים הדרוזיים ניתן כבר בימים הסמוכים לסיום המערכה, כאשר השלטונות התירו להם להישאר בכפריהם ואף עודדו זאת. יתר על כן, בהשפעת לחצים שהפעילו דרוזים בתחום הקו הירוק ונציגי השדולה הדרוזית בישראל על שר הביטחון דיין, ננקטו צעדים להשבת תושבי האזור הדרוזים שנמלטו לשטח סוריה. פעולה בולטת נקט אסמאעיל קבלאן, קצין דרוזי במשמר הגבול: הוא שיגר שליחים אל הדרוזים שברחו לכפר חדר (ששכן בחלק החרמוני שנותר בידי סוריה) כדי לשכנעם לשוב לכפריהם.⁵⁶ נוסף על כך, הממשל הצבאי התיר לתושבי

53 מכתב יגאל אלון אל לוי אשכול, 'החלת החוק הישראלי על רמת הגולן', 29.8.1968, אי"ט, 15-9-11/6/2.

54 מכתב אבא אבן אל לוי אשכול ויגאל אלון, 5.9.1968, שם.

55 מכתב מאביעד יפה, מנהל לשכת ראש הממשלה, אל יגאל אלון, 19.11.1968, א"מ, ג-6423/1.

56 אביבי, טס נחושת, עמ' 362-363; אסמאעיל קבלאן, יליד הר הדרוזים, שירת בדרגת קצין ב'גדוד הדרוזי' בצבא בריטניה במלחמת העולם השנייה, ובהמשך היה קצין בצבא סוריה. לאחר מכן התנדב

מסעדה, בוקעאת'א ועין קיניה לחזור לכפריהם ממג'דל שמש, שהיה בעבורם מקום מקלט בימי המלחמה.⁵⁷

צעדים אלו, אשר היו מנוגדים לגישה כלפי שאר האזרחים הסורים שנטשו את בתיהם במלחמה ולמדיניות עידוד ההגירה שננקטה כלפי תושבי הגדה המערבית ורצועת עזה, שיקפו תפיסה הרואה בדרוזים מיעוט מועדף ודוגלת בטיפוח הברית ההיסטורית עמם.⁵⁸ על רקע תפיסה זו ובהכירם בחשיבות הסולידריות העדתית בחברה הדרוזית, אפשר שהשלטונות הישראליים ציפו כי הפגנת דאגה לבני העדה, באשר הם, תעיד על מחויבותם כלפי המגזר הדרוזי בתחום הקו הירוק. בה בעת, נראה שהשלטונות ביקשו לבסס יחסים טובים עם תושבי הגולן הדרוזים עצמם. בעניין זה ראוי לציין שאף קודם למלחמת ששת הימים היו קשרי מודיעין בין מדינת ישראל לדרוזים בגולן. כך למשל בשנת 1951 נחשפה חוליית מודיעין שפעלה למען ישראל בכפרי הרמה.⁵⁹ ייתכן כי גם התכנית להקמת מדינה דרוזית הניעה את ישראל לתמוך בהישארות הדרוזים בכפריהם.⁶⁰

הנכונות של ההנהגה הישראלית לאפשר לתושבים הדרוזים להוסיף להתגורר בכפריהם מרמזת שמעצבי המדיניות נטו להתעלם מהזהות הלאומית המייחדת כל אחת מהקהילות הדרוזיות, ובעיקר מהאתוס של הקהילה הדרוזית בגולן, המדגיש את תרומתה למאבק הלאומי הסורי בקולוניאליזם ובאימפריאליזם. אתוס זה נשען על חלקם של תושבי הר הדרוזים ואקלים אל-בלאן במרד הדרוזי נגד שלטון המנדט הצרפתי, שהיה למרד כלל-סורי בשנים 1925-1927.⁶¹ על כך יש להוסיף כי חרף נטיותיה הבלדניות והמרדניות השתלבה העדה הדרוזית במסגרת הלאומית הסורית, גם לאחר שזו קיבלה את עצמאותה, ובייחוד בשלוש השנים הראשונות לשלטון מפלגת הבעת' (1963-1966), שבהן מילאו דרוזים תפקידים בכירים בפוליטיקה ובצבא הסוריים.⁶²

ל'צבא ההצלה' – כוח בין-ערבי שנועד להיאבק ביישוב היהודי. באפריל 1948, בעקבות מפגש בהשתתפות קצינים מהגדוד הדרוזי ב'צבא ההצלה', נציגי ארגון ההגנה ונכבדים דרוזים מהכרמל, החלו קצינים דרוזים – ובהם קבלאן – לפעול למען ההגנה מעבר לקווי האויב. לאחר שהתברר לקבלאן כי דבר ההסכם בין הקצינים הדרוזים להגנה הגיע לידיעת שלטונות סוריה, הסתנן לישראל, ביקש להתגייס לצבא וצורף ליחידת המיעוטים בצה"ל. ב-1954 עבר לשרת במשמר הגבול, עד לפרישתו ב-1969. ראו: שמעון אביבי, 'מ'צבא ההצלה' הסורי ליחידת המיעוטים בצה"ל', *האומה*, 184 (2011), עמ' 94-104.

57 אבו סאלח, 'העמדות הפוליטיות של הדרוזים בגולן', עמ' 87.
58 על מדיניות עידוד ההגירה שננקטה כלפי תושבי הגדה המערבית ורצועת עזה ראו: עמרי שפר רביב, *בעלי הבית: ממשלת ישראל והפלסטינים, 1967-1969*, מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, קריית שדה בוקר 2025.

59 מנחם רהט, '26 גברים ונשים דרוזיים הוחזרו ע"י סוריה לרמת הגולן', *מעריב*, 1.8.1974.
60 אבו סאלח, 'העמדות הפוליטיות של הדרוזים בגולן', עמ' 87-88.
61 Schaebler, 'Constructing an Identity between Arabism and Islam', pp. 62-79
62 Yusri Hazran, 'Particularism Versus Integration: The Druze Communities in the Modern Middle East', in: Paul S. Rowe (ed.), *Routledge Handbook of Minorities in the Middle East*, Routledge, Taylor & Francis Group, London and New York 2019, p. 204

על בסיס הנכונות של ישראל לאפשר לדרוזים להוסיף ולהתגורר בכפריהם, מובן כי מי שבחרו בכך עשו כן גם מתוך הכרעה קהילתית ואישית. רבים העדיפו להישאר לנוכח שמועות על יחס חיובי של מדינת ישראל לאזרחיה הדרוזים.⁶³ גורם אחר שתורם להחלטתם שלא לעזוב את כפריהם היה הקשר ההדוק שלהם לאדמה – ערך מקודש בחברה הדרוזית. לשיקולים אלו נלווה הזיכרון הקולקטיבי של הדרוזים בגולן מימי המרד בצרפתים, שבמהלכו נמלטו מכפריהם ועם שובם גילו שנזרע בהם הרס רב.⁶⁴ יתרה מזו, הישארותם נבעה מהוראתם של כמה מהנכבדים המקומיים ואיומם כי תושבים שיעזבו את בתיהם ינודו מהקהילה.⁶⁵

הסדרה ומיסוד של השליטה הישראלית בכפרי הדרוזים: בין נורמליזציה לשילוב מוגבל

בשבועות הראשונים לאחר המלחמה לא גובשה מדיניות מקיפה כלפי הדרוזים שנתרו בכפריהם, בהלימה לגישה הכללית של ישראל אל שטח הגולן באותה נקודת זמן. בשלב זה, וכמו שקרה בשטחים האחרים שנכבשו, מדיניותה של ישראל כלפי תושבי הגולן הדרוזים התמצתה במיסוד שליטתה והשבת החיים בכפרים למסלולם התקין, בתוך ניסיון לצמצם ככל האפשר את מוקדי החיכוך עם האוכלוסייה המקומית. גישה זו, המבטאת חתירה ליציבות ולנורמליזציה, הייתה אפוא אחת מאבני היסוד במדיניות ישראל בשטחים הכבושים.⁶⁶ אחת המשימות הראשונות שהונחו לפתחו של הממשל הישראלי הייתה ספירה ורישום של האוכלוסייה בגולן ובשאר השטחים הכבושים. ואמנם כבר בהתכנסותה הראשונה דנה ועדת המנהלים הכלליים לטיפול בנושאים האזרחיים בשטחים המוחזקים בידי צה"ל (להלן: ועדת המנכ"לים) – שהוקמה ב־15 ביוני 1967 ונועדה לשמש גוף מנהלי האחראי לקיום החלטות הממשלה בתחומים האזרחיים והכלכליים בשטחים – בצורך לערוך מפקד אוכלוסין.⁶⁷ ואכן, ועדת השרים לענייני פנים ושירותים החליטה לערוך מפקד אוכלוסין בשטחים.⁶⁸ מטרת המפקד הייתה לספק למערכות הביטחון והממשל את המידע הדמוגרפי,

63 מנחם רוטנברג, 'עם הדרוזים ברמת הגולן', הצפה, 22.9.1967.

64 Mara'i and Halabi, 'Life under Occupation in the Golan Heights', p. 80

65 Sakr Abu Fakhri, 'Voices from the Golan', *Journal of Palestine Studies*, 29, 4 (Autumn 2000), p. 15

66 על מדיניות הנורמליזציה בשטחים ראו למשל: שלמה גזית, פתאים במלכות: 30 שנות מדיניות ישראלית בשטחים, זמורה ביתן, תל אביב 1999.

67 ועדת המנכ"לים לטיפול בנושאים האזרחיים בשטחים המוחזקים על ידי צה"ל (להלן: ועדת המנכ"לים), 'סיכום ישיבת הוועדה מס' 0, 15.6.1967, עקבות: המכון לחקר הסכסוך הישראלי-פלסטיני (להלן: מ"ע), תיק ועדת המנכ"לים: הפרוטוקולים, 1977-1967.

68 משרד ראש הממשלה והלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, הודעה לעיתונות בנושא מפקד האוכלוסין 1967, 3.10.1967, א"מ, גל-61315/4.

החברתי והכלכלי הנחוץ למימוש השליטה בשטחים, ובתוך כך ליצור רשימת תושבים שתשמש בסיס לקביעת זכויותיהם וחובותיהם. נוסף על כך, המפקד נועד לאיסוף מידע על הפליטים השוהים בשטחים לצורך גיבוש תכנית כלכלית או מדינית בעניינם.⁶⁹ השלב הראשון של מפקד האוכלוסין נערך ב־10 באוגוסט 1967. בשלב זה, שנועד לזיהוי ורישום התושבים, נמנו בגולן 6,396 איש ואישה. 5,626 מהמתפקדים היו דרוזים שהתגוררו בכפרים מג'דל שמס, בוקעאת'א, מסעדה ועין קיניה; 173 מהמתפקדים היו דרוזים תושבי הכפר סחיתא; 597 מהכפר העלווי ר'ג'ר ומהיישובים קוניטרה ומנס'ורה (שהיו בו שש נפשות בלבד).⁷⁰ בשלב השני, שהושלם ב־24 באוגוסט באותה השנה, נאסף מידע חברתי-דמוגרפי באמצעות שאלונים. כמו כן ניתנו לתושבים בני 16 שנים ומעלה תעודות זהות מיוחדות מטעם מפקדת כוחות צה"ל באזור רמת הגולן, להבדיל מהתעודות הרגילות של מדינת ישראל מטעם משרד הפנים. תעודות אלו לא היו אישור שהם אזרחי ישראל, אלא הן ניתנו להם בהיותם תושבי השטחים המוחזקים.⁷¹

סוגיית הזהות והשייכות הלאומית של הדרוזים עוררה בקרבם מחלוקות בעת מילוי סעיף הלאום בתעודות הזהות. ברקע עמדו מעגלי השייכות שביניהם נעה זהותם השמועה: בני העדה הדרוזית, אזרחי מדינת הלאום שהם חיים בה, ערבים (לכל הפחות בשפתם ובתרבותם), ולצד אלו מעגלי השייכות למשפחה, לחמולה ולכפר.⁷² מורכבות זו אף גברה אצל הדרוזים בגולן בשל הכפפתם לשלטון ישראל, שקטעה באחת את השתייכותם למסגרת המדינתית הסורית. המחלוקות שנבעו מחלוקת תעודת הזהות תועדו בדוחות של שניים ממנהלי המבצע, שהציגו גרסאות מנוגדות. לדברי האחראי המקצועי, פקידי משרד הפנים רשמו את הלאום 'דרוזי' בלי לשאול את התושבים ללאומם, ורבים מהם אמנם ביקשו לשנותו ל'ערבי'. לעומת זאת האחראי המנהלי דיווח כי התקבלו אצלו תלונות

69 משרד החוץ, 'מפקד אוכלוסין בשטחי הממשל', 23.6.1967, שם, חצ-6/7063.

70 'מפקדת כוחות צה"ל: מפקד האוכלוסין תשכ"ז 1967 מבוצע על ידי הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, רמת הגולן - נתונים סופיים של הפקידה הכללית', 11.9.1967, א"צ, 69-117/1970. ר'ג'ר הוא כפר עלווי השוכן בסמיכות לגבול ישראל-לבנון, בין הגליל העליון לרמת הגולן. ראשוני המתישבים העלוויים בר'ג'ר היגרו למקום מצפון סוריה במחצית השנייה של המאה ה־19. בשנים שקדמו למלחמת ששת הימים היה הכפר כפוף לשלטון הסורי, אולם יש מפות שהוא מופיע בהן בשטח לבנון. לאחר כיבוש ר'ג'ר ביוני 1967 שייכו שלטונות ישראל את הכפר לאזור רמת הגולן והכפיפו אותו לממשל הצבאי.

71 סיכום ישיבה בהשתתפות נציגי משרד הפנים ונציגי הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 'מפקד האוכלוסין בשטחי הממשל', 7.8.1967, א"מ, גל-3568/7; מכתב מאת ג'מיל ג'דעון מהלשכה הנפתית לעלייה ומרשם (נצרת) במשרד הפנים אל הממונה על מחוז הצפון במשרד הפנים, 'דוח על מבצע הוצאת תעודות זהות לתושבי רמת הגולן', 26.8.1967, שם, גל-12041/12; 'מפקדת כוחות צה"ל: מפקד האוכלוסין תשכ"ז 1967 מבוצע על ידי הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, רמת הגולן - תוצאות ראשונות', 15.8.1967, שם, גל-12047/9.

72 למחקרים העוסקים בזהות הדרוזית ראו למשל: סאלח אלשיך, 'הזהות הדרוזית', עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 1978; רבאח חלבי, 'אזרחים שווי חובות: זהות דרוזית והמדינה היהודית, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 2006.

שלפיהן האחראי המקצועי עצמו רשם במקרים אחדים את הלאום 'ערבי' במקום 'דרוזי', שלא כרצונם של התושבים או בלי לברר את עמדתם בנושא.⁷³

המחלוקות על רישום הלאום בתעודות זהות היו המשך למחלוקות קודמות סביב רישום הלאום בתעודות של הדרוזים אזרחי ישראל. הסוגיה עלתה כבר ב-1961, עת החל משרד הפנים להנפיק תעודות זהות שבהן לאומם של האזרחים הדרוזים הוגדר 'דרוזי' ולא 'ערבי'. החלטה זו עוררה מחאות מצד משכילים, סטודנטים ואנשי דת דרוזים, שראו בכך ביטוי ל'לאומיות מומצאת'. ואולם החלטת משרד הפנים נותרה אז בעינה.⁷⁴

הממשל הישראלי פעל בכמה דרכים להסדרת השליטה בכפרי הדרוזים ולהשבת החיים האזרחיים והכלכליים בהם למסלולם לפי מדיניות הנורמליזציה שהונהגה בכלל השטחים שנכבשו. לצד זאת אופן הפעולה של משרדי הממשלה והשירותים הציבוריים בגולן מלמד על אימוץ הדרגתי של גישה מבדלת כלפי הדרוזים תושבי הרמה, שהתבטאה בשילובם החלקי במערכות החיים הישראליות לנוכח התפיסה שהדרוזים הם מיעוט מועדף. מגמות אלו ניכרו למשל במדיניות החינוך, שתידון להלן.

ביוני 1967 קבעה ישראל כי הלימודים במוסדות החינוך בכל השטחים הכבושים יחודשו בראשית ספטמבר, כבכל שנה, כדי לשמור על סדרי הלימודים ועל רמתם כפי שנהגו באזורים הללו ערב המלחמה. לקראת חידוש הלימודים המליצה ועדת המנכ"לים להוציא משימוש את כל חומרי הלימוד שהיו בהם ביטויי הסתה נגד ישראל ולהחליפם בחומרי לימוד חדשים.⁷⁵ ברם לאחר שהתברר מספרם הרב של ספרי הלימוד שיש לבדוק ובהינתן הזמן הקצר שנותר עד פתיחת שנת הלימודים, הורתה הוועדה לאנשי משרד החינוך והתרבות להסתפק בבדיקת הספרים במקצועות המדעיים ששימשו בגדה המערבית. נקבע כי ספרים שאין בהם קריאה לפגיעה בישראל או ביהודים יאושרו לשימוש גם בבתי הספר בגולן וברצועת עזה.⁷⁶ לעומת זאת הוחלט כי ספרים שייפסלו יוחלפו בספרים ששימשו בבתי הספר של מיעוטים אחרים בישראל.⁷⁷ באוגוסט באותה שנה הורחבה החלטה זו, ונקבע כי במוסדות החינוך בגולן ילמדו רק מספרי לימוד ישראליים המיועדים להוראה בבתי הספר של המיעוטים במדינה.⁷⁸ החלטה זו שיקפה בידול בין המדיניות כלפי האוכלוסייה הדרוזית

73 מכתב מקצין המיעוטים במחוז הצפון במשרד הפנים אל הממונה על מחוז הצפון במשרד הפנים, 'דוח מפקד האוכלוסין ברמת הגולן', 1.9.1967, א"מ, גל-12/12041; מכתב מאת ג'מיל ג'דעון מהלשכה הנפתית לעלייה ומרשם (נצרת) במשרד הפנים אל הממונה על מחוז הצפון במשרד הפנים, 'דוח על מבצע הוצאת תעודות זהות לתושבי רמת הגולן', 26.8.1967, שם.

74 Firro, 'Reshaping Druze Particularism in Israel', p. 45

75 ועדת המנכ"לים, 'סיכום ישיבת הוועדה מס' 5', 25.6.1967, מ"ע, תיק ועדת המנכ"לים: הפרוטוקולים, 1977-1967; ועדת המנכ"לים, 'סיכום ישיבת הוועדה מס' 8', 29.6.1967, שם.

76 ועדת המנכ"לים, 'סיכום ישיבת הוועדה מס' 16', 31.7.1967, שם.

77 ועדת המנכ"לים, 'סיכום ישיבת הוועדה מס' 19', 14.8.1967, שם.

78 ועדת המנכ"לים, 'סיכום ישיבת הוועדה מס' 20', 22.8.1967, שם; ועדת המנכ"לים, 'סיכום ישיבת הוועדה מס' 21', 28.8.1967, שם.

ברמה ובין זו שהוחלה על האוכלוסייה ביתר השטחים המוחזקים, למעט מזרח ירושלים, שבה הוחלו החוק, המנהל והמשפט הישראלי כבר ביוני 1967.

בה בעת הטילה ועדת השרים לעניין השטחים המוחזקים על משרד החינוך להכין תכנית לימודים חדשה לבתי הספר בשטחים, שתכלול נושאי לימוד הקשורים לשפה העברית ולישראל. הוועדה החליטה שהמשרד יימנע מפרסום חוזרים בנושא הוראת העברית, אם חובה ואם רשות, אך קבעה שתתאפשר הוראת השפה בבתי ספר שיביעו את רצונם בכך.⁷⁹ עם פתיחת שנת הלימודים ביקשו נציגים של כפרי הדרוזים ללמד עברית במוסדות החינוך שביישוביהם, ונענו בחיוב.⁸⁰ לפיכך בראשית 1968 שולבו בתכנית הלימודים של בתי הספר הדרוזיים בגולן שיעורי חובה ללימוד השפה העברית, והמורים למקצוע היו דרוזים ישראלים, מהם חיילים.⁸¹

מלבד הוראת העברית פעלה מערכת החינוך בכמה דרכים להבניית זהות דרוזית-ישראלית בקרב תושבי הכפרים. כך בין השאר נערכו בבתי הספר הדרוזיים בגולן טקסים וחגיגות לציון יום העצמאות של ישראל והחגים הדרוזיים.⁸² לעומת זאת נאסר לציין בכפרים את יום העצמאות של סוריה ואת שאר הימים הלאומיים של סוריה.⁸³

מגמת השייכות המוגבלת של אוכלוסיית הגולן הדרוזית בישראל ניכרה גם באופן הפעלת שירותי הממשלה בכפרים, דוגמת שירותי הבריאות והרווחה. צעד ראשון שתכליתו הייתה לספק שירותי בריאות לאוכלוסייה המקומית היה פתיחת מרפאות במג'דל שמס ובקוניטרה ביולי 1967.⁸⁴ חולים שלא היה אפשר לטפל בהם במרפאות הועברו לבית החולים הממשלתי בצפת.⁸⁵ באוקטובר באותה שנה נפתחה במג'דל שמס 'תחנה לאם ולילד', שסיפקה שירותי רפואה מונעת, ובכלל זה חיסונים לפי תכנית החיסונים של ישראל.⁸⁶ ואולם שירותי הרפואה שהוצעו לתושבי הכפרים הדרוזיים בשנה הראשונה לשליטת ישראל לקו בחסר ולא תאמו את התקן שהונהג אז בישראל. אחד הקשיים העיקריים היה זמינותם המוגבלת של רופאים – רופא מטעם קופת חולים ביקר במרפאה במג'דל שמס שלושה ימים בשבוע לכל היותר. נוסף על כך, קבלת שירותים רפואיים כגון בדיקות מעבדה ושיקוף ריאות

79 ועדת המנכ"לים, 'סיכום ישיבת הוועדה מס' 19, 14.8.1967, שם.

80 ועדת המנכ"לים, 'סיכום ישיבת הוועדה מס' 25, 18.9.1967, שם.

81 'שיעורי עברית יונהגו בבה"ס ברמת-הגולן', דבר, 11.1.1968.

82 משרד החינוך והתרבות, 'התפתחות החינוך ברמת הגולן תשכ"ח-תשל"ב', א"צ, 34-941/1979.

83 ריאיון שערך המחבר עם סלמאן פח'ר א-דין, 26.9.2021, מג'דל שמס. א-דין הוא תושב מג'דל שמס, ליד 1954.

84 אג"ם/בטמ"ר, 'דוח פעילות שבועי לשטחים משוחררים 1967.7.27-21', א"צ, 64-117/1970.

85 ועדת המנכ"לים, 'סיכום ישיבת הוועדה מס' 21, 28.8.1967, מ"ע, תיק ועדת המנכ"לים: הפרוטוקולים, 1967-1977.

86 משרד הבריאות, לשכת הבריאות מחוז הצפון, 'פתיחת תחנה לאם ולילד ברמת הגולן', 18.10.1967, א"צ, 26-349/1969; לשכת הבריאות מחוז הצפון, 'דוח פעילות משרד הבריאות ברמת הגולן מ' 10.6.67 עד 10.4.68, שם, 74-372/1970.

הייתה כרוכה בנסיעה מהכפרים לקריית שמונה.⁸⁷ בין שהיצע שירותי הרפואה החלקי נבע מאילוצים מנהליים, גאוגרפיים או כלכליים ובין שהיה נעוץ במדיניות מכוונת – השלטונות השלימו עם המצב כפי שהיה. ואמנם מסמך המתעד פגישה שנערכה באוגוסט 1967 בין נציגי הנהלת קופת חולים כללית לקצין מטה בריאות בממשל הצבאי מלמד כי הוסכם ששירותי הרפואה שיינתנו לתושבי הכפרים הדרוזיים יצומצם לעת עתה למינימום הנחוץ לבריאות הציבור; כמו כן הוחלט להגביל ככל האפשר את מספר החולים המופנים לאשפוז ולבדיקות אצל רופאים מומחים.⁸⁸

שירותי רווחה מטעם משרד הסעד סופקו לדרוזים בגולן מאוגוסט 1967. כשלושה חודשים לאחר מכן נעתר המשרד לפניות תושבי הכפרים והחליט להעניק תמיכה כספית ל-67 משפחות ויחידים. באוקטובר 1968 הושווה גובה התמיכה שניתן לזכאים מקרב אוכלוסיית הגולן לזה שניתן לזכאים מקרב אזרחי ישראל.⁸⁹ לצד זאת בחנה ועדת המנכ"לים את האפשרות להרחיב את רשת הביטחון החברתי של תושבי הגולן הדרוזים, ובפברואר 1968 הורתה לנקוט צעדים להחלת חוק שירות התעסוקה וחוק הביטוח הלאומי באזור.⁹⁰ ברם מכשולים בירוקרטיים מנעו את יישום המהלך.⁹¹ בשלהי 1968, לאחר הסרת המכשולים הללו, נבלמה החלת חוק הביטוח הלאומי בגולן עקב חסמים משפטיים. היועץ המשפטי לביטוח הלאומי טען כי כל עוד מערכת משפטית נפרדת פועלת בגולן, יהא זה מרחיק לכת לראות בתושבי האזור תושבי ישראל לעניין החוק. בטיעונו, שהיטיבו לבטא את מדיניות השילוב המוגבל שהונהגה בכל הנוגע לאוכלוסייה הדרוזית בגולן, הבהיר כי נקודת המוצא של החוק היא שהמבוטח הוא תושב ישראל, וכי שילוב כלכלי כשהוא לעצמו אינו מקנה לתושבי הרמה מעמד זה, על משמעויותיו המשפטיות.⁹²

87 לשכת הבריאות מחוז הצפון, 'דוח פעילות משרד הבריאות ברמת הגולן מ-10.6.67 עד 10.4.68', שם, 74-372/1970.

88 שירותי בריאות ברמת הגולן, 'סיכום פגישות עם הממשל בקונטרה ומג'דל-שמש ועם הנהלת קופ"ח מחוז הגליל בימי 15-16.8.67', שם, 26-349/1969.

89 זבידה, **13 שנות ממשל צבאי**, עמ' 46.

90 ועדת המנכ"לים, 'סיכום ישיבת הוועדה מס' 54', 19.2.1968, מ"ע, תיק ועדת המנכ"לים: הפרוטוקולים, 1977-1967.

91 ועדת המנכ"לים, 'סיכום ישיבת הוועדה המצומצמת מס' 68', 6.6.1968, שם; ועדת המנכ"לים, 'סיכום ישיבת הוועדה מס' 84', 30.9.1968, שם.

92 מכתב מהיועץ המשפטי של המוסד לביטוח לאומי מ' לויין אל מתאם הפעולה בשטחים תת-אלוף שלמה גזית, 'הפעלת חוק הביטוח הלאומי ברמת הגולן', 22.12.1968, מ"מ, גל-61323/3. לבסוף שירותי הביטוח הלאומי בגולן הופעלו מינואר 1970. ראו: מכתב מאת ר' וולקוב, המשנה למנהל הכללי במוסד לביטוח לאומי, אל המושל הצבאי ברמת הגולן שמואל דותן, 'הפעלת הביטוח הלאומי ברמת הגולן', 7.12.1969, שם.

שילוב מבוקר של תושבי הגולן הדרוזים בחברה ובכלכלה הישראלית

בחינת האפשרות להרחיב את רשת הביטחון החברתי של תושבי הגולן הדרוזים נגזרה מאימוץ מדיניות שנועדה להגביר את שילובם הכלכלי והאזרחי במדינת ישראל. התפתחות חשובה בתחום זה חלה ב־10 באוקטובר 1967, כאשר יגאל אלון ביקש להעלות על סדר יומה של הממשלה הצעה להחיל על הדרוזים בגולן את כלל הזכויות והחובות המקובלות בישראל. אלון נימק את הצעתו בקביעה כי רובם המכריע של הדרוזים בגולן רואים את עצמם נאמנים לישראל אך מרגישים קיפוח והוסיף כי צפוי שמדיניות כזאת תעורר תהודה בהר הדרוזים ותסב נחת לדרוזים בישראל.⁹³ נימוק זה מרמז כי המדיניות כלפי הדרוזים בגולן עוצבה גם על רקע השאיפה להדק את היחסים עם בני העדה בישראל ולרכוש את אמון בני העדה בסוריה, על פי החזון לברית מיעוטים ולהקמת המדינה הדרוזית. סוגיית שילוב התושבים הדרוזים בגולן בחברה הישראלית נבחנה מחדש בדיון בינואר 1968 בהשתתפות שר הביטחון ועוזרו, אלוף פיקוד הצפון, מתאם הפעולה בשטחים ומתאם העניינים האזרחיים בשטחים המוחזקים. בדיון סוכם ליזום שינוי בסיסי במדיניות ישראל בגולן, והוחלט להציע בוועדת השרים לענייני ביטחון ובוועדת המנכ"לים לחתור לשילוב מעשי של השטח במדינת ישראל.⁹⁴ כן הותוו בדיון קווים מנחים לשילוב הדרוזים מהגולן בישראל, ואלו גובשו לכדי תכנית בוועדת השרים לענייני כלכלה. התכנית, שאושרה בממשלה, התבססה על העקרונות הללו: ביטול הצורך ברישיונות תנועה והתרת תנועה חופשית של תושבי הגולן אל שטח ישראל ובתוכו; חופש מסחר בין הגולן לישראל; השוואת שכר העבודה של הפועל הדרוזי מהגולן לשכר הפועל הישראלי.⁹⁵

התכנית לשילוב תושבי הגולן הדרוזים בכלכלה הישראלית הייתה פועל יוצא של שתי התפתחויות שחלו במדיניות הממשלה בחודשים האחרונים של שנת 1967: האחת – השינוי ההדרגתי במדיניות הנוגעת לשטח הרמה, שינוי שהתבטא בכוונת הממשלה להחזיק בו לפרק זמן בלתי מוגבל; האחרת – החלטת הממשלה באוגוסט 1967 להעביר את האחריות לעדה הדרוזית ממחלקת המיעוטים לטיפולם של כלל משרדי הממשלה, לפי תחום עיסוקם.⁹⁶ החלטה זו שיקפה את המדיניות שנקטה ישראל כלפי אזרחיה הדרוזים מהקמת המדינה, וביתר שאת מאז 1957, שאז הכירה בהיותם עדה דתית עצמאית. על בסיס מדיניות זו השתמשו מוסדות השלטון בבדלנות הדרוזית לגיבוש זהות דרוזית ייחודית, מקצתה מחודשת ומקצתה מומצאת. יש הטוענים כי בכך חתרה ישראל לדיכוי הרגש הלאומי הערבי והפלסטיני של הדרוזים וליצירת חיץ בינם ובין שאר אזרחי ישראל הערבים, כחלק ממדיניות 'הפרד ומשול' כלפי המיעוט הערבי במדינה.⁹⁷

93 יגאל אלון אל מזכירת הממשלה, הצעת החלטה, 10.10.1967, א"ט, 15-9-11/6/2.

94 לשכת שר הביטחון, 'מדיניותנו כלפי הדרוזים ברמת הגולן', 8.1.1968, א"צ, 73-18/1974.

95 מוסבאח חלבי, 'ההקלות לדרוזים ברמת הגולן', הצפה, 8.2.1968.

96 אביבי, טס נחושת, עמ' 52-53.

97 איאן לוסטיק, ערבים במדינה היהודית, מפרש, חיפה 1985; Firro, 'Reshaping Druze Particularism'; Kassem, *The Construction of Druze Ethnicity*. in Israel

דרכי שילובם של תושבי הגולן הדרוזים בחיים הכלכליים בישראל הותוו בין השאר לפי מדיניות התעסוקה הישראלית. כאמור, בזמן שלטון סוריה התבססה כלכלת ארבעת הכפרים הדרוזיים על חקלאות. לאחר הכיבוש אפשרה ישראל לתושבים להוסיף לעסוק בחקלאות, אולם בה בעת זרועות הממשל חוללו שינויים בדפוסי התעסוקה המסורתיים של האוכלוסייה המקומית. עד מהרה שולבו תושבים דרוזים בעבודות יזומות, לפי מדיניות כוללת להעסקת תושבי השטחים בעבודות ציבוריות. כך, על בסיס תכנית העבודה והתעסוקה בשטחים מטעם משרד העבודה שהוצגה לוועדת המנכ"לים ב-24 ביולי 1967, הוחלט להעסיק 250 דרוזים מהגולן בעבודות ציבוריות.⁹⁸ ואמנם כבר בראשית אוגוסט הועסקו 265 מתושבי הכפרים בפריצת דרכים, בשמורות טבע ובמגוון שירותים.⁹⁹ בשבועות שלאחר מכן נרשמו נתונים דומים, ואף חלה עלייה הדרגתית בהיקף התעסוקה בעבודות אלו, עד שבאוקטובר היה מספר המועסקים 400.¹⁰⁰

העסקת הדרוזים בעבודות יזומות נועדה לשרת את שני הצדדים. ראשית, היא נועדה לשקם את הנוקים שנגרמו לתושבים, לתשתיות ולנוף בעקבות המלחמה; שנית, השלטונות ביקשו לספק לתושבים פרנסה ולצמצם את שיעור האבטלה בקרבם; שלישית, אפשר שהעסקת התושבים הדרוזים בעבודות יזומות נועדה לסלול את הדרך להעמקת שיתוף הפעולה בינם ובין המדינה ולשילובם ההדרגתי בשוק העבודה בישראל. יתרה מזו, ייתכן שמנקודת המבט של ישראל העסקתם בעבודות אלו הייתה הזדמנות להנחת היסודות לתלות כלכלית שלהם בגופי השלטון ובמשק הישראלי – כמו שקרה ביחסים הכלכליים בין יהודים לערבים בישראל.¹⁰¹

ואולם, התעסוקה בעבודות היזומות לא סיפקה פתרון כולל לצורכיהם הכלכליים של תושבי הגולן הדרוזים, בייחוד בשל אפשרויות התעסוקה המוגבלות באזור בהיעדר מפעלי תעשייה. זאת ועוד, תושבי הכפרים שהועסקו בעבודות הציבוריות השתכרו בתחילה שכר זעום יחסית לשכר שהיה מקובל אז בישראל. תעריף שכרם היומי היה 3.5 לירות ישראליות, כלומר כ-108.5 לירות ישראליות בחודש לכל היותר. לשם השוואה, השכר החודשי הממוצע לשכיר בישראל בחודשים יולי-ספטמבר 1967 היה 578 לירות ישראליות.¹⁰² לנוכח פער

98 ועדת המנכ"לים, 'סיכום ישיבת הוועדה מס' 14, 24.7.1967, מ"ע, תיק ועדת המנכ"לים: הפרוטוקולים, 1967-1977.

99 אג"ם/בטמ"ר, 'דוח פעילות שבועי לשטחים המשוחררים 3/67 - 9.8.1967, 2-א', 68-117/1970.

100 מטכ"ל אג"ם / בטמ"ר, 'דוח סיכום נושאים אזרחיים בשטחים המשוחררים נכון מהפעלת הממשלים הצבאיים ועד 1.10.1967, 1, שם, 72-117/1970.

101 לטענת הסוציולוג סמי סמוחה, דפוסי השילוב של ערביי ישראל במשק הישראלי בעשורים הראשונים למדינה יצרו תלות כלכלית כמעט מוחלטת של הערבים ביהודים, ואילו המשק היהודי פיתח תלות מוגבלת יחסית בעבודה ובתוצרת החקלאית הערבית. ראו: סמי סמוחה, 'ערבים ויהודים בישראל - יחסי מיעוט ורוב', מגמות, כב (1976), עמ' 397-423.

102 ועדת המנכ"לים, 'סיכום ישיבת הוועדה מס' 20, 22.8.1967, מ"ע, תיק ועדת המנכ"לים: הפרוטוקולים, 1967-1977; 'שכר חודשי ממוצע למועסק לפי הענף הכלכלי 1965-1968, 21.4.1969, א"מ, ג-9029/3. ההשוואה מניחה העסקה חודשית רציפה של הדרוזים בעבודות יזומות, אף שבפועל הם הועסקו בעבודות אלו על בסיס יומי או שבועי.

זה תושבים ומנהיגים דרוזים הביעו תרעומת כלפי השלטון הישראלי בטענה כי שכרם שווה לזה ששולם להם כשסוריה שלטה בשטח, על אף עליית יוקר המחיה מאז הכיבוש הישראלי. נושא זה עלה בתכתובות בין משרדי הממשלה לצבא, הובא לדיון בוועדת המנכ"לים וטופל בוועדה לקביעת שכר עובדי ציבור בשטחים. ואכן, בשנים הנדונות נרשמו עליות שכר אחדות, האחרונה שבהן בינואר 1969, עת הושווה שכר פועלי הגולן לשכר הפועלים הישראליים.¹⁰³

בקיץ 1968 הנהיג השר דיין שינוי במדיניות התעסוקה בשטחים, והותרה העסקת תושבים מהגדה המערבית בישראל.¹⁰⁴ כך בעקבות הצורך בידיים עובדות במשק הישראלי והמחסור באפשרויות תעסוקה בגולן ננקטו יוזמות דומות להעסקת דרוזים מהגולן בתחום הקו הירוק. למשל באוגוסט 1968 אישר יועץ ראש הממשלה לענייני ערבים להעסיק דרוזים בנמל חיפה, בכפוף לבדיקות ביטחוניות,¹⁰⁵ והיו שהועסקו בחקלאות במשקים בגליל. לדוגמה 300 מתושבות הכפרים הועסקו בחווה החקלאית של 'הרשות לפיתוח החולה'.¹⁰⁶ חרף אופני השילוב שנסקרו לעיל, שילוב דרוזי הגולן בשוק העבודה הישראלי היה חלקי. מבחינת היקף התעסוקה, שיעור האבטלה בקרבם היה גבוה – מאוגוסט ועד אוקטובר 1968 נרשמו בלשכות העבודה כ-50 אחוזים מהגברים שהתגוררו בארבעת הכפרים.¹⁰⁷ אשר לדפוסי התעסוקה, אלו תאמו את דפוסי שילוב הערבים במשק ובכלכלה בישראל בעשורים הראשונים לקיום המדינה. כך, רבים מתושבי הכפרים הדרוזיים בגולן היו מאיכרים לשכירים והועסקו במשלחי יד שאינם דורשים השכלה גבוהה, והשתלבו בשכבות הנמוכות של המערכת הריבודית בישראל.¹⁰⁸ תופעה זו לא הייתה ייחודית לגולן; היא הייתה בהלימה עם מדיניות הממשלה שקידמה את העסקת תושבי הגדה המערבית ורצוצת עזה בעבודות כפיים

103 ממשל צבאי רמת הגולן, 'התפתחות שכר העבודה באזור' בתוך: 'דוח 5 שנים פעילות ממשל רמת הגולן', 21.2.1973, א"צ, 34-941/1979; מכתב מיועץ ראש הממשלה לענייני ערבים שמואל טולידאנו אל מתאם העניינים האזרחיים בשטחים אלוף-משנה דן חירם, 'נושאים שהועלו ע"י נציגי רמת הגולן', 1.11.1967, א"מ, גל-17038/20; חליפת מכתבים בין קצין הגמ"ר במפקדת פיקוד הצפון סגן אלוף גדעון בנדל, עוזר שר הביטחון יצחק כוכבי והיועץ לענייני ערבים שמואל טולידאנו, 'בעיות שכר עבודה ברמת הגולן', נובמבר 1967, שם, גל-17038/20; מכתב מראש המחלקה לענייני ערבים במשרד ההסברה מאיר ג'ראח אל שמואל טולידאנו בנושא דרישות שהועלו על ידי נכבדי רמת הגולן בפגישתם עם חבר הכנסת ג'בר מועדי, 29.12.1967, שם, גל-17038/20; ועדת המנכ"לים, 'סיכום ישיבת הוועדה מס' 22, 4.9.1967, מ"ע, תיק ועדת המנכ"לים: הפרוטוקולים, 1967-1977.

104 שפר רביב, בעלי הבית, עמ' 217-212, 220-221.

105 חליפת מכתבים בין שמואל טולידאנו, י' פלץ ראש אגף תפעול ברשות הנמלים בישראל וראש יחידת 480 בשירות הביטחון הכללי, 'העסקת דרוזים מרמת הגולן בנמל חיפה', אוגוסט-ספטמבר 1968, א"מ, גל-17038/20.

106 דוד שלי, 'בני מיעוטים מהגליל והגולן מועסקים בעבודות חקלאיות במשקי האזור', דבר, 10.7.1968.

107 תיאום הפעולה בשטחים, 'תעסוקה יזומה ברמת הגולן', 4.12.1968, א"מ, גל-61323/3.

108 בנושא דפוסי השילוב של המגזר הערבי בשוק התעסוקה בישראל ראו למשל: לוסטיק, ערבים במדינה היהודית, עמ' 160, 166-170; סמוחה, 'ערבים ויהודים בישראל', עמ' 406-407.

בישראל ונמנעה מייעוד משרות מקצועיות לאקדמאים פלסטינים. בכך ביקשה הממשלה למנוע תחרות עם כוח העבודה המשכיל היהודי בישראל ולעודד משכילים מהשטחים להגר לארצות אחרות מפני שנחשבו כמי שגורמים לתסיסה פוליטית.¹⁰⁹

מגמת שילוב הדרוזים מהגולן בישראל לא השתקפה במערכת הביטחון, אף שהאפשרות שצעירי הכפרים יתנדבו ליחידות הדרוזים בצה"ל עלתה על הפרק בכמה הזדמנויות.¹¹⁰ אי-גיוסם לצבא, לעומת בני עדתם בתחום הקו הירוק, שעליהם חל חוק גיוס חובה מאז 1956, אינו מעורר פליאה: ערב כיבוש הרמה הם היו אזרחים סורים, ולרבים מהם היו קרובים שהוסיפו לשרת בצבא סוריה. בנסיבות אלו רובם לא הביעו נכונות לשרת בצה"ל ולא זכו לאמון מלא מצד מערכת הביטחון של ישראל. ובכל זאת, בספטמבר 1967 החליט השר דיין לחלק אלף עד אלפיים רובים לתושבי הרמה הדרוזים והסביר כי תושבי הר הדרוזים יראו במהלך זה עדות לנאמנות של ישראל כלפיהם.¹¹¹

אי-גיוסם הדרוזים תושבי הגולן לצבא שיקף אי-שוויון בחובותיהם לעומת בני עדתם בכרמל ובגליל, אך גם טמן בחובו אי-שוויון הזדמנויות חברתי וכלכלי. הדרת צעירי הגולן מגופי הביטחון הייתה אפוא חסם לגיבוש זהות דרוזית-ישראלית בקרבם, לעומת צעירי העדה בישראל, שהיו מהם שראו בשירות בצבא אמצעי להגשמה עצמית, להשתלבות בחברה הישראלית, לניעות חברתית ולפרנסה.¹¹² נוסף על כך, אפשר להבין את משמעויות הדרת הדרוזים תושבי הגולן מהצבא על רקע הטענה כי הממסד הישראלי השתמש בגיוס אזרחי המדינה הדרוזים ליצירת בידול בינם ובין האזרחים המוסלמים והנוצרים, שעליהם לא חל חוק גיוס חובה. לפי טענה זו בידול הדרוזים באמצעות גיוס החובה היה רכיב עיקרי במדיניות 'הפרד ומשול', שנועדה לפלג את המיעוט הערבי ולשלוט בו.¹¹³ מנקודת מבט זו, הדרת הדרוזים מהגולן משירות בצה"ל הוסיפה רובד לכידולם וקיבעה את מעמדם כ'מיעוט בתוך מיעוט'.

שילוב הדרוזים מהגולן בחברה הדרוזית בישראל

כאמור מדינת ישראל אימצה מדיניות של העדפת המיעוט הדרוזי על מיעוטים אחרים, בהישען על התפיסה כי הדרוזים הם בני ברית נאמנים למדינה ולרוב היהודי. מכאן נראה שהשלטונות שאפו לעצב את יחסיהם עם הדרוזים בגולן ברוח היחסים עם הדרוזים בתחום הקו הירוק. כדי להשיג מטרה זו הם פעלו להידוק הקשרים בין הקהילה הדרוזית בגולן ובין זו שבתחום הקו הירוק, צעד שהיה חלק מהשאיפה לגבש זהות דרוזית-ישראלית בקרב תושבי הגולן ולטשטש את הרכיבים הסוריים-ערביים בזהותם.

109 שפר רביב, בעלי הבית, עמ' 236-241.

110 ראו למשל: 'תנועה חופשית בישראל לדרוזים מרמת הגולן', למרחב, 24.1.1968.

111 'פרטי-כל ישיבת ועדת השרים שנתמנתה עפ"י החלטת הממשלה מס' 692, 8.9.1967, א"מ, א-7354/1.

112 Hazran, 'Particularism Versus Integration', p. 205

113 חלבי, אזרחים שווי חובות, עמ' 22.

צעד לביטול המחיצות בין קהילות הדרוזים ננקט ב־20 באוגוסט 1967: אגף המבצעים במטכ"ל הורה לאפשר לדרוזים מהגולן לבקר בכפרי העדה בישראל באמצעות מתן רישיונות יומיים לקבוצות קטנות.¹¹⁴ כפועל יוצא, האתרים הקדושים הדרוזיים בישראל היו לזירת מפגש בין דרוזים מהגולן ובני דתם מהגליל והכרמל, בעיקר בימי החגים הדרוזיים. מפגש ראשון מעין זה אירע בנובמבר 1967, כאשר 3,000 דרוזים אזרחי ישראל ודרוזים מהגולן נפגשו סמוך לקבר יתרו (מקאם א־נבי שועיב) שבכפר חיטים.¹¹⁵ לעתים קרובות נכחו במפגשים אלו מנהיגי העדה מהכרמל, מהגליל ומהגולן, ולעתים אף נכחו בהם אישי ציבור וממשל ישראלים.¹¹⁶

טשטוש הגבולות בין הדרוזים בגולן ובין בני דתם בתחום הקו הירוק אפשר להם גם לעלות יחד לרגל (זיארה) למקאם אל־נבי אל־יעפורי, קבר הנביא יעפורי, שבין מסעדה למג'דל שמס. כינוס ראשון באתר נערך באוגוסט 1968, בהשתתפות מאות דרוזים מהגולן, מהגליל ומהכרמל, לרבות המנהיגות הרוחנית והמסורתית של העדה. מהצד היהודי נכחו ראשי הממשל הצבאי בגולן, יועץ ראש הממשלה לענייני ערבים ושר הדתות זרח ורהפטיג. בברכת הממשלה שנשא, הדגיש ורהפטיג כי מלחמת ששת הימים אפשרה לדרוזים בישראל לממש את כמיהתם להתאחד עם אחיהם בגולן – כמיהה שהתגשמה, לדבריו, בחגיגות נבי שועיב ובעלייה לקבר הנביא יעפורי.¹¹⁷ נראה אפוא כי השלטונות בישראל ציפו שהמפגשים במקומות הקדושים יחזקו את התודעה והזהות האתנית־דתית המשותפת לבני העדה הדרוזית משני צדי הקו הירוק, מכיוון שראו בעלייה לרגל אירוע המקשר בין יחידים, משפחות וקבוצות מרחבי הארץ באמצעות חוויה וערכים משותפים.¹¹⁸

העלייה לרגל לקבר יעפורי התאפשרה מכוח סיוע כספי ממשרד הדתות והממשל הצבאי לשיפוץ המקום.¹¹⁹ מהלך זה השתלב במדיניות משרד הדתות כלפי העדה הדרוזית מאז 1949, שכללה תכנית לטיפוח המקומות הקדושים לדרוזים ושימוש בהם ככלי פוליטי לחיזוק הקשרים עם בני העדה וראשיה. כך למשל נעשה שימוש במקאם א־נבי שועיב להבלטת הקשרים ההיסטוריים בין הדרוזים ליהודים ולהידוק הקשרים עם משפחת טריף, בעלת השליטה באתר.¹²⁰

114 מטכ"ל אג"ם/בטמ"ר, 'ביקורי דרוזים מרמת הגולן', 20.8.1967, 3.9.1967, א"צ, 73-18/1974.

115 'דרוזים מישראל ומהגולן נפגשו ליד קבר יתרו', דבר, 5.11.1967.

116 '8000 דרוזים השתתפו בחגיגות נבי שועיב', על המשמר, 3.5.1968; מוסבאח חלבי, 'דרוזים מהגולן השתתפו בחגיגות נבי סבלאן', הצפה, 3.10.1968.

117 'הדרוזים ברמת הגולן ערכו את החגיגות המסורתיות', הצפה, 23.8.1968; 'הדרוזים עלו על קברו של אלי יעפורי ברמת הגולן', למרחב, 25.8.1968.

118 טיעון זה נשען על רעיונות המוצגים במאמרו של יוסף חסן על המקומות הקדושים לדרוזים בישראל. ראו: יוסף חסן, 'העלייה לרגל למקומות הקדושים הדרוזיים בישראל', אופקים בנאוגרפיה, 65-64 (2005), עמ' 313-330.

119 יואל דר, 'הושלם שיפוץ קבר קדוש דרוזי ברמת הגולן', דבר, 19.8.1968.

120 על המדיניות שגובשה בנוגע למקומות הקדושים לדרוזים ראו: Firro, 'Reshaping Druze Particularism in Israel', pp. 43-44.

השתלבות הדרוזים מהגולן בחברה הדרוזית בישראל התגלמה גם בקשרי נישואין בין קהילתיים. בתחילה נערכו טקסי נישואין בלי שהוכרו במשרדי הממשלה, ולפיכך לא תועדו במרשם האוכלוסין. בספטמבר 1968 קבעו משרד הדתות, משרד הפנים, הממשל הצבאי והפרקליטות הצבאית כי נישואין בין דרוזים ודרוזיות מהגולן לבנות ולבני עדתם מהגליל והכרמל עומדים בדרישות החוק הישראלי. כמו כן הוסכם להעניק לכלה מהגולן אשרת ישיבת קבע בישראל מיד עם נישואיה.¹²¹

טיפוח הקשרים בין השלטונות הישראליים למנהיגות המסורתית של הקהילה הדרוזית בגולן

היבט אחר של מדיניות ישראל כלפי האוכלוסייה הדרוזית בגולן היה טיפוח הקשרים עם מנהיגותה המסורתית, ובייחוד עם ראשי משפחת אבו ס'אלח, שהייתה המשפחה המשפיעה ביותר באזור. ביטוי ברור לכך היה יחס השלטונות לשיח' סלימאן כנג' אבו ס'אלח ממג'דל שמש, שהיה מנהיג הקהילה הדרוזית בגולן מאז 1965. אבו ס'אלח זכה לסיוע כלכלי, חברתי ואישי נרחב, ובין השאר קיבל טובות הנאה אישיות מבעלי תפקידים בממשל הצבאי, על פי הוראת הדרג המדיני.¹²² נוסף על כך, שולמו לשיח'ים הדרוזים בגולן מענקים, לפי מדיניות כללית בכל הנוגע לנכבדים המקומיים בשטחים. עדות לכך נזכרת בסיכום ישיבת ועדת המנכ"לים מ-9 באוקטובר 1967, שבו מצוין במפורש כי נציגי משרד האוצר אישרו תשלום מפרעה בסך 50 לירות ישראליות לשלושה חודשים ל-13 שיח'ים דרוזים בגולן. תשלומים אלו, לצד תשלומים דומים ששולמו לנכבדים בגדה המערבית וברצועת עזה, היו להגדרת משרדי הממשלה 'שכר לשיח'ים ולמוח'תארים בשטחים'.¹²³ מדיניות זו אושררה בישיבות ועדת המנכ"לים שנערכו בחודשים הראשונים של 1968.¹²⁴

אפשר לראות בגישה זו המשך לקואופטציה (אסטרטגיית הצירוף) שהופעלה על האליטות הערביות בשנות הממשל הצבאי על אזרחי ישראל הערבים (1948-1966). דרך פעולה זו התבססה על מתן טובות הנאה, זכויות יתר ופטורים מחובות לשיח'ים ולמח'תארים, בתמורה לנאמנותם, הימנעותם מפעילות פוליטית עצמאית וסיועם לשלטון בפיתוח נגישות לאוכלוסייה המקומית.¹²⁵

121 נסים דנה, מרכז ענייני העדה הדרוזית וקמ"ט דתות ברמת הגולן, סיכום ישיבה שנערכה ב-12.9.1968, 'רישום נישואין של דרוזים ברמת הגולן', 16.10.1968, א"מ, גל-12/12041; עמנואל הראובני, 'הוקולו סידרי הנישואין בין הדרוזים', מעריב, 16.9.1968.

122 אהרן זבידה, הדרוזים ברמת הגולן: קונפליקט של אי הבנה, 1978-1982, מרכז דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב, 1988, עמ' 3.

123 ועדת המנכ"לים, 'סיכום ישיבת הוועדה מס' 29, 9.10.1967, מ"ע, תיק ועדת המנכ"לים: הפרוטוקולים, 1967-1977; ועדת המנכ"לים, 'סיכום ישיבת הוועדה מס' 33, 30.10.1967, שם.

124 'סיכום ישיבת הוועדה מס' 50, 29.1.1968, שם; 'סיכום ישיבת הוועדה מס' 60, 8.4.1968, שם.

125 על אסטרטגיית הצירוף שהופעלה על המנהיגים הערבים והדרוזים בישראל ראו למשל: לוסטיק,

דרך הפעולה שנקטה ישראל בנוגע להנהגה המסורתית של הדרוזים בגולן דמתה לזו ששימשה בהתמודדות עם ראשי הערים והמח'תארים המקומיים בגדה המערבית וברצועת עזה. השלטון הישראלי הפקיד את ניהול העניינים האזרחיים של הערים והכפרים בשטחים בידי ראשי הערים והמח'תארים שהביעו נכונות לשתף פעולה עם הממשל הצבאי, והשתמש בהם כדי לתווך בינו לאוכלוסייה המקומית. בה בעת, הנגישות למנהיגים אלו וההסתמכות עליהם נועדו לאפשר לכוחות הביטחון לשלוט בהנהגה המסורתית, לפצל באמצעותה את החברה הפלסטינית ולמנוע התארגנות מקומית וגיבוש נציגות פוליטית כלל-פלסטינית.¹²⁶

המדיניות של ישראל בנושא קרקעות כפרי הדרוזים בגולן

המדיניות של ישראל בנוגע לנכסי נפקדים בגולן – קרקעות, רכוש פרטי ורכוש ממשלתי – יושמה באמצעות צווי הממשל הצבאי, שפורסמו זמן קצר לאחר המלחמה. כך, 'צו מס' 20 בדבר נכסים נטושים' ו'צו מס' 21 בדבר רכוש ממשלתי' הגדירו את כל רכוש התושבים הסורים שעזבו את הגולן כרכוש נפקדים בלתי מזוהה, ולפיכך הוא נמסר לידי האפוטרופוס לנכסי נפקדים.¹²⁷

על רקע הצווים האמורים, ובהתחשב בכך שלפני המלחמה מרבית תושבי הגולן הדרוזים עסקו בחקלאות ובמרעה בקרקעות שנמסרו לידי האפוטרופוס, היו תושבים שנתרו ללא מקור פרנסה. יתר על כן, הגישה לחלק משטחי העיבוד והמרעה שלהם הוגבלה באמצעות מוקשים שהונחו בהם ובסביבתם.¹²⁸ לנוכח מצוקת שטחי המרעה החליט מנהל מקרקעי ישראל לנקוט צעדים בהמלצתו של המושל הצבאי סגן אלוף שמואל דותן בנובמבר 1968: הקצאת שטחים של 20,000 דונמים למרעה בעבור הדרוזים; החכרת שטחי מרעה לדרוזים, בלי לאפשר להם לרכוש אותם לצמיתות; מתן היתר רעייה לעדרי הדרוזים ביער בקרבת מסעדה, בתיאום עם רשות שמורות הטבע.¹²⁹

אחת הביקורות שנשמעת בימינו על מדיניות ישראל בגולן היא כי אופן הגדרת נכסי הנפקדים וקרקעותיהם ודרכי הפעולה שבאמצעותן הוגבל השימוש בהן היו בבחינת

ערכים במדינה היהודית; שמעון אביבי, 'המדיניות כלפי המגזר הדרוזי בישראל ויישומיה: עקביות ופערים (1948-1967)', עבודת דוקטור, אוניברסיטת חיפה, חיפה 2002, עמ' 392-393.

126 שפר רביב, בעלי הבית, עמ' 152-157.

127 צווי צה"ל: 'צו מס' 20: צו בדבר נכסים נטושים רכוש הפרט'; 'צו מס' 21: צו בדבר רכוש ממשלתי', א"צ, 69-867/1991.

128 Lorenzo Barrela, 'Uprooted: The Struggles of Syrian Farmers in the Occupied Syrian Golan', in: *Forgotten Occupation: Life in the Syrian Golan after 50 Years of Israeli Occupation*, pp. 54-63, Al-Marsad, Majdal Shams 2018, <https://golan-marsad.org/wp-content/uploads/Al-Marsad-Forgotten-Occupation.pdf> (retrieved: 8.8.2025)

129 מכתב מעמוס מוקדי מפקח נפת הגולן במנהל מקרקעי ישראל אל 'דגן ממנהל מקרקעי ישראל, שטחי מרעה לכפרים הדרוזיים', 5.12.1968, א"צ, 85-372/1970.

הפקעת קרקעות שיטתית וממוסדת. המדינה הכריזה שקרקעות אלו הן 'שטח נטוש', 'אזור צבאי סגור' או 'אדמת מדינה', הגבילה את השטח המיועד לבנייה במג'דל שמס כדי להקים בסיסי צבא בכפר ושללה את האפשרות להרחיב את השטח הבנוי ביישוב באמצעות סלילת קטע דרך לחרמון ממערב לו.¹³⁰

הטענות על הפקעת קרקעות בגולן עולות בקנה אחד עם טענותיהם של היסטוריונים, חוקרי מדע המדינה ומומחים למשפט ולגאוגרפיה בדבר הפקעת קרקעות ערביי ישראל בידי המדינה. לתפיסתם, משנת 1948, ובעיקר בשנות החמישים והשישים, נחקקו חוקים ותקנות שהעבירו לידי המדינה והעם היהודי 93 אחוזים מהקרקעות שבשטח ישראל, ובהם: 'החוק להסדר תפיסת מקרקעין בשעת חירום', פרקים מסוימים של 'התקנות לשעת חירום', 'חוק נכסי נפקדים', 'חוק רכישת מקרקעין' ו'חוק ההתיישנות'.¹³¹ הפקעת הקרקעות לא פסחה אפוא על אזרחי ישראל הדרוזים, שאיבדו כשני שלישים מקרקעותיהם בשנים 1949-1962.¹³² עם זאת אופן הטיפול בבעיית הקרקעות של האזרחים הדרוזים העיד על יחס מועדף כלפיהם, לעומת המיעוטים הערבים המוסלמים והנוצרים: פעמים רבות נמנעו רשויות המדינה מהפקעה שרירותית של קרקעות הדרוזים באמצעות פנייה לערכאות משפטיות, ובמקום זאת חתרו להסדרי פשרה.¹³³ ואולם הגם שהשתייכות תושבי הגולן לעדה הדרוזית השפיעה על המדיניות כלפיהם, נראה כי החוקים והתקנות האמורים שימשו תקדים משפטי ורעיוני למדיניות שננקטה בנוגע לנכסיהם ולקרקעותיהם.

סיכום

במאמר זה סקרתי וניתחתי את מדיניותה של ישראל כלפי הדרוזים בגולן בעשרים החודשים הראשונים לשליטתה בשטח זה. בחודשים הללו עוצבו עיקרי המדיניות בנוגע לגולן ולאוכלוסייה שנותרה בשטחו לאחר המלחמה. עקרונות אלו נותרו אבני היסוד של המדיניות כלפי כפרי הדרוזים במשך יותר מעשור, חרף הטלטלות המדיניות והביטחוניות שפקדו את האזור באותן שנים. המדיניות שתוארה הייתה לימים לתהליך של סיפוח הדרגתי וסמוי ('סיפוח זוחל') של הדרוזים תושבי הגולן לישראל, עד שבשנים 1980-1982 נהיה התהליך גלוי, עת הממשלה והכנסת נקטו צעדים שקבעו רשמית כי הגולן ותושביו הדרוזים הם חלק בלתי נפרד ממדינת ישראל.

Marvin Wingfield, 'The Golan Heights: The Forgotten Occupation', an ADC 130 (American-Arab Anti-Discrimination Committee) background paper (draft), p. 24, <https://tinyurl.com/2m62p6m6> (retrieved: 6.11.2025)

131 אורן יפתחאל ואלכסנדר (סנדי) קדר, 'על עוצמה ואדמה: משטר המקרקעין הישראלי, תיאוריה וביקורת', 16 (אביב 2000), עמ' 77-85; יאיר בוימל, 'עקרונות מדיניות האפליה כלפי הערבים בישראל, 1948-1968', עיונים בתקומת ישראל, 16 (2006), עמ' 398; לוסיטיק, ערבים במדינה היהודית, עמ' 176-180.

132 Firro, 'Reshaping Druze Particularism in Israel', p. 48

133 אביבי, המדיניות כלפי המגור הדרוזי בישראל ויישומיה, עמ' 220-222.

השליטה הצבאית והאזרחית של ישראל בכפרי הדרוזים בגולן הושתתה על ממשל צבאי שהוחל באזור עם כיבושו ביוני 1967. בתחילה הייתה תכלית המדיניות כלפי הדרוזים בגולן להסדיר את השליטה באוכלוסייה ולהשיב את החיים בכפרים למסלולם. ואולם לאחר שהתגבשה עמדת הממשלה שלפיה יש להיאחז בגולן לפרק זמן בלתי מוגבל ולראות בו חלק מישאל, העמיקו הממשל הצבאי ומשרדי הממשלה את מעורבותם בנעשה בכפרים והרחיבו את השירותים והזכויות שניתנו לתושבים. מדיניות זו התבטאה גם בשילובם החלקי במערכות החיים בישראל, בד בבד עם אימוץ עקרונות מהמדיניות כלפי המיעוט הדרוזי בתחום הקו הירוק. בה בעת פעלו השלטונות להסרת המחיצות שהפרידו מאז 1948 בין הדרוזים תושבי הגולן לבני עדתם בכרמל ובגליל, ושאפו לשלבם בחברה הדרוזית בישראל ולטפח בהם תודעה עדתית-דתית דרוזית משותפת.

הדמיון בין המדיניות של ישראל כלפי הדרוזים בגולן ובין זו שהוחלה על בני העדה בתחום הקו הירוק ניכר כבר בהחלטה לאפשר להם להישאר בכפריהם, אפשרות שלא עמדה לפני יתר האזרחים הסורים שהתגוררו בגולן ערב המלחמה. החלטה זו, שעלתה בקנה אחד עם ההיתר שניתן לתושבים הדרוזים להישאר בכפריהם במלחמת 1948, נבעה מהעדפת הדרוזים על מיעוטים אחרים ומהכוונה לשמר את ברית המיעוטים ההיסטורית בין היהודים לדרוזים.¹³⁴ עוד קווי שיתוף במדיניות שהוחלה על הדרוזים אזרחי ישראל ועל אלו שבגולן הם שימוש בספרי לימוד ישראליים ובהוראת עברית בבתי הספר, טיפוח הקשרים עם נכבדי העדה והמדיניות שנקטה בנוגע למקומות הקדושים. ואולם לא כל רכיבי המדיניות כלפי הדרוזים אזרחי ישראל אומצו בגולן. הביטוי הבולט ביותר לכך הוא הדרת הדרוזים מהגולן מצה"ל וזו הגדירה את גבולות שילובם. כך, בעבור בני העדה בגליל ובכרמל היה השירות בגופי הביטחון כלי לניעות חברתית ולשילוב בזרם המרכזי של החברה, ואילו בעבור בני העדה מהגולן נותרו שערי הצבא סגורים לנוכח הרכיב הסורי בזהותם.

כמה מהעקרונות שנמנו לעיל אפיינו גם את המדיניות שנקטה ישראל כלפי אזרחיה הערבים בשנות הממשל הצבאי. כך למשל העניקו השלטונות הטבות וזכויות יתר לנכבדים שנטו לשתף פעולה עם, הן ערבים הן דרוזים. כמו כן מוסדות החינוך בכפרי הגולן השתמשו בספרי הלימוד של המיעוט הערבי בישראל, ומדיניות הפקעת הקרקעות בגולן התבססה על השיטות שבאמצעותן הופקעו קרקעות ביישובים הערביים. הדמיון במדיניות ניכר אף בתחומי התעסוקה והשירות הצבאי: שתי קבוצות האוכלוסייה הוסללו לעבודות כפיים, וחוק גיוס חובה לא הוחל עליהן. לעומת זאת רכיבי המדיניות שתכליתם עיצוב הזהות והתודעה העדתית-דתית היו ייחודיים לדרוזים בגולן.

השוואה בין המדיניות של ישראל כלפי הדרוזים בגולן ובין המדיניות שלה כלפי הפלסטינים בגדה המערבית חושפת קווי דמיון לצד גישה ייחודית כלפי הדרוזים. מצד

134 על הישארות התושבים הדרוזים בכפריהם במלחמת 1948 ראו: Laila Parsons, 'The Palestinian Druze in the 1947-1949 Arab-Israeli War', *Israel Studies*, 2, 1 (Spring 1997), pp. 72-93.

המשותף, בשני האזורים תיווכו מנהיגים מסורתיים בין הממשל הצבאי לאוכלוסייה המקומית; בתחום התעסוקה ניכרה העדפה להעסיק את התושבים בשני האזורים בעבודות יזומות ולהתיר להם להשתלב בעבודות כפיים בישראל. מצד השוני, ישראל עודדה את התושבים הדרוזים להישאר בכפריהם בגולן, ואילו את תושבי הגדה להגר מבתיהם לארצות אחרות; אף שבכל אחד מן האזורים ביקשה ישראל למזער את התערבותה הישירה בעניינים הפנימיים של האוכלוסייה, מידת מעורבותם של הממשל הצבאי ושל משרדי הממשלה בחיי היום-יום הייתה רבה יותר בגולן; בגדה הואצלו סמכויות נרחבות בניהול השירותים הציבוריים המקומיים לראשי הערים ולמח'תארים, ואילו בגולן לא פעלו רשויות מקומיות בעת הנדונה. שלא כמו במוסדות החינוך בגדה, בבתי הספר שבכפרי הדרוזים לימדו רק באמצעות ספרי הלימוד ששימשו להוראת המיעוטים בישראל, ואף שילבו בתכנית הלימודים שיעורים בעברית. חרף הדמיון בדפוס התעסוקה, גם בתחום זה ניכר שוני: תנועתם ושהייתם של עובדים פלסטינים בשטח ישראל הוכפפו להתירים, ואילו לדרוזים מהגולן ניתן בינואר 1968 היתר גורף לנוע בחופשיות לשטח ישראל ובתוכו. אם כן, ההבדלים הללו במדיניות היו ביטוי לפער במגמת ישראל: מחד גיסא השאיפה לשלב את הדרוזים מהגולן בחברה הדרוזית בישראל, ומאידך גיסא הסתייגות מהעמקת הקשרים בין הערבים אזרחי הארץ לתושבי השטחים.

על אודות המחבר

ד"ר עוֹדֵד כהן הוא חוקר עצמאי בתחום ההיסטוריה של המזרח התיכון. במחקריו הוא עוסק בעדה הדרוזית וביחסים בין ישראל לדרוזים ברמת הגולן. הוא כתב את עבודת הדוקטור שלו בנושא 'המדיניות הישראלית כלפי האוכלוסייה הדרוזית ברמת הגולן, 1967-1982' בבית הספר להיסטוריה באוניברסיטת תל אביב בהנחיית פרופ' אייל זיסר (2023).